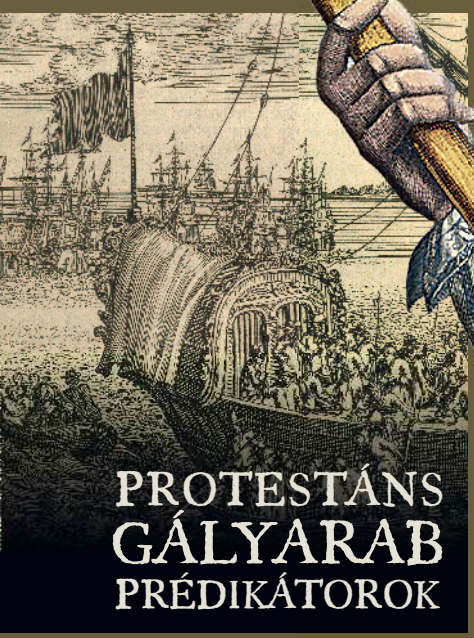
ÁRA: 695 Ft TÖRTÉNELMI MAGAZIN 2017/12

RUBICON

A REFORMÁCIÓ KEZDETEI

PROTESTÁNS GÁLYARAB PRÉDIKÁTOROK

A KIVÉGZÉSEK KULTÚRTÖRTÉNETE

RUYTER ADMIRÁLIS
A GÁLYARABOK MEGMENTŐJE

Ajándékozzon

Rubicon-előfizetést

szeretteinek!

1 ajándék, amely 12 hónapra kínál olvasnivalót!

Kedvezményes előfizetési díj: 6950 Ft

10-et fizet, 12-t kap!

Karácsonyra lepje meg családtagjait, barátait Rubicon-előfizetéssel!

Töltse ki ingyenes ajándékkártyánkat, amelyet a fa alá tehet! A kártyán feltüntetheti az ön által írt jókívánságot.

Rendelje meg honlapunkon!

www.rubicon.hu

Információ: www.rubicon.hu • rubicon@t-online.hu • 06-1 402-1848

ALAPÍTVA 1989
RUBICON
TÖRTÉNELMI MAGAZIN
XXVIII. ÉVFOLYAM 314. SZÁM
LEKTORÁLT FOLYÓIRAT

Főszerkesztő:
Rácz Árpád

Szerkesztőbizottság:
Berényi Iván, Csorba László,
Gyarmati György,Hahner Péter,
Hermann Róbert, Magyarics Tamás,
Mezey Barna, Németh György,
Orosz István, Rainer M. János,
Rácz György, Romsics Gergely,
Szakály Sándor, Ujváry Gábor

Olvasószerkesztő:
Potencsik Erika

Képszerkesztő:
Basics Beatrix, Vajda László

Fotó:
Kardos Judit,
Mudrák Attila

Térkép:
Nagy Béla, Sebők László

Tervezőszerkesztő:
Czeizel Balázs

Kiadja a Rubicon-Ház Kft.
Felelős kiadó: Rácz Árpád
A szerkesztőség címe:
1161 Budapest, Sándor u. 60.
Telefon: 402-1848
Fax: 402-1849
e-mail: rubicon@rubicon.hu

honlap: www.rubicon.hu

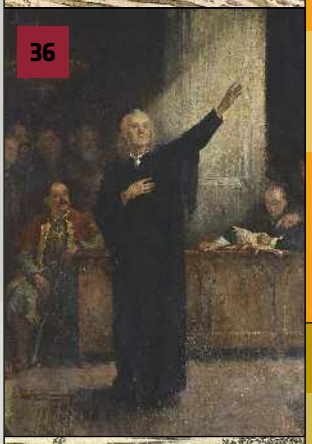
Megjelenik évente 12 szám

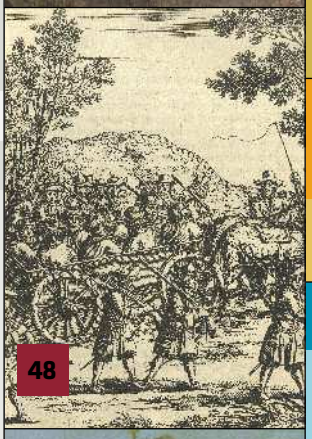
Nyomtatás: Ipress Center Central Europe Zrt.
2600 Vác, Nádas utca 8.
Felelős vezető: Borbás Gábor

Terjeszti a Lapker Zrt.
Előfizethető a RUBICON-HÁZ Kft.-nél
(Bankszámlaszám: Budapest Bank Rt.,
10102237-77185300-00000001),
valamint Budapesten a Magyar Posta Zrt.
Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságán
(XIII., Lehel u. 10/A,
levélcím: LHI, Budapest 1900),
illetve kerületi ügyfélszolgálati irodáiban,
vidéken a postahivatalokban.
Külföldön terjeszti a COLOR Interpress Kft.
1039 Budapest, Hatvany Lajos u. 14.
Tel.: +36 1 243 9232
www.colorinterpress.hu
HU ISSN 0865-6347

4

32

36

48

64

TARTALOM 2017/12

A HÓNAP TÉMÁJA: A REFORMÁCIÓ KEZDETEI

4 Birkás-Sztrókay Edit: Luther Márton

18 Németh István: Luther-kronológia

20 Csepregi Zoltán: Az evangéliumi mozgalom.
A lutheri reformáció elterjedése Magyarországon

28 Buzogány Dezső: Dévai Bíró Mátyás.
A magyar Luther

32 Dienes Dénes: Reformáció a hétköznapokban

36 Murádin Jenő: A vallásszabadság deklarálása.
Körösfői-Kriesch Aladár festménye az 1568. évi tordai országgyűlésről

46 Oborni Teréz: A vallási béke szigete.
A reformáció szerepe az erdélyi államszervezésben

50 Szögi László: Peregrináció és reformáció.
Milyen külföldi egyetemekre jártak tanulni a 16–18. századi magyar diákok?

NAGYÍTÓ ALATT

58 Mihalik Béla Vilmos: A protestáns gályarab prédikátorok

66 G. Etényi Nóra: Apoteózis és politika.
Luther Márton és Thököly Imre közös ábrázolása

69 Csepregi Zoltán: Artikuláris helyek Magyarországon

DOSSZIÉ

70 Hegedüs Péter: Szemet szemért?
A kivégzések kultúrtörténete

E számunk megjelenését támogatta a Reformáció Emlékbizottság

REFORMÁCIÓ 500 EMLÉKBIZOTTSÁG
500 reformáció

Képek: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tár · Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok · Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtára · Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár · Photocon

Szinte egyedülálló módon Lutherről felnőttkorának minden időszakából maradt fenn hiteles portré, hiszen jó barátja és komája, id. Lucas Cranach számos alkotást készített róla. Külső megjelenéséről két leírás maradt fenn. A középmagas férfi 1521 előtt nagyon sovány volt, 1530 után pedig meghízott. A kortársakra nagy hatással volt ragyogó sötétbarna szeme. Hangja határozott volt. Kíméletlen nyíltsággal írt munkáiban, szólt prédikációiban és beszélgetéseiben minden témáról, másokról és önmagáról.

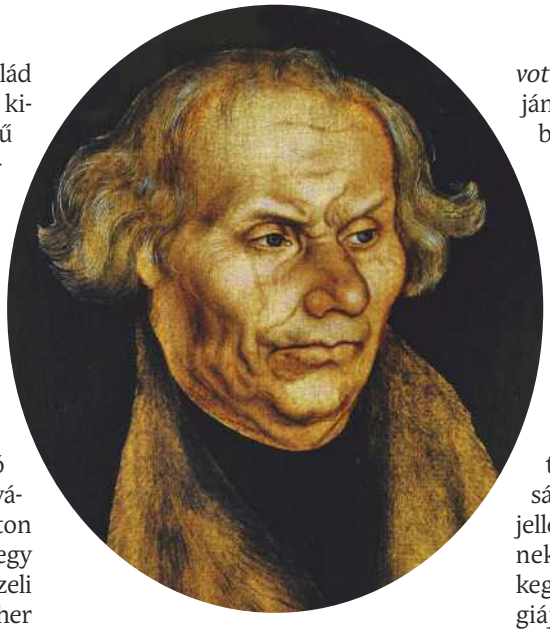
BIRKÁS-SZTRÓKAY EDIT

Luther Márton

Martin Luther a Német-római Császárság területén, Mansfeld grófság legnagyobb városában, a 4000 lakosú Eislebenben született, amely ma Szász-Anhalt tartományban található. Későbbi visszaemlékezése szerint 1483. november 10-én látta meg a napvilágot, és Márton napján meg is keresztelték a Szent Péter-templomban. Ezt az adatot Melanchthonnak a Luther temetésén elmondott beszéde tette évszázadokra elfogadottá. Erfurti egyetemi beiratkozási anyakönyve szerint azonban Luther születési dátuma 1482, és más tények is ezt teszik valószínűbbé. A családban kilenc gyermek közül Márton volt az elsőszülött.

Bátorsága és önállósága a pápasággal folytatott küzdelmében keresztény öntudatán és Istenbe vetett bizalmán alapult. Az emberekkel szemben szabad és független volt, Istennel szemben viszont csak a feltétlen függést ismerte, ebből fakadt dacossága. Mindennel a *Szentírás*ra akart rámutatni. Isten munkájának tartotta és nem saját és munkatársai tevékenysége eredményének, hogy elkezdődött az egyház megújulása, amely az oktatástól a gazdaságon át az élet minden területére kihatott és sok vonatkozásban hat máig.

Márton születése után a család hamarosan elköltözött a kisebb, de központi fekvésű Mansfeldbe. Apja, Hans Luder rézbányába állt be dolgozni. 1491-ben már kohótársulatot vezetett, kisrészvényesként bányarészeket szerzett Európa egyik legfontosabb rézlelőhelyén, és jómódú ember lett, amit az erfurti egyetem matrikulájának bejegyzése mellett alátámaszt fia kolostora számára 1507-ben tett adománya is. A fiaira komoly összeget hagyó Hans Luder tekintélyes polgárként városi elöljáró is volt éveken át. Márton édesanyja, Margarethe Lindemann egy művelt polgárcsalád leánya volt a közeli Eisenachból. Így valószínű, hogy Luther visszaemlékezését késői stilizálásnak kell tartanunk: *„Atyám fiatalkorában szegény vájár volt. Édesanyám a hátán hordta haza a fát, melyre gyermekségünk idején szükség volt. Keserves munkában töltötték éltüket."* A paraszti származásra hivatkozás nála egyszerűséget és keménységet jelentett.

Luther szülei. A család neve a Lothar személynévből eredhet. A Luder szó jelentése hazug, ezért a 95 tétel nyilvánossá tétele után gyakran használták fel támadások eszközeként ellenfelei. Emiatt 1517–18-tól állandósította a Luther írásmód használatát – utalva a lauder, azaz tiszta jelentésre.

Tanulóévek

Szülei a kor általános felfogása szerint szigorúan nevelték: *„Édesanyám egyszer egyetlen dió miatt véresre vert."* Márton mégis nagy szeretettel emlékezett szülei nevelő szándékára. Édesapja szigora ellenére jókedvű ember volt, szerette a tréfát, édesanyja néha-néha dalolt gyermekeinek.

Élete első tizennégy évét Mansfeldben töltötte, itt kezdte tanulmányait 1491-ben a városi latin iskolában, bár ő maga azt állította, hogy ötévesen íratták be. Ebben a korban kiváltság volt a tanulás, és természetesen csak fiúk járhattak iskolába. Az elsődleges cél a latin nyelvű írás és olvasás elsajátítása volt, hiszen a második évtől a tanítás is latin nyelven folyt. A tanulmányok alapja a trivium volt: grammatikából, retorikából és dialektikából szereztek ismereteket a diákok. A memória fejlesztése céljából pedig nagy mennyiségű vallásos jellegű memoritert magoltak be.

A tanulócsoportokat nem életkor szerint, hanem a tanulmányokban való előrehaladás alapján alakították ki. Az éneket, amelyben Luther tehetsége már ekkor megmutatkozott, a templomi kántor tanította. Egyetlen teremben tanult egyidejűleg minden osztály,

és egyetlen tanár volt, aki egyszerre csak egy évfolyammal foglalkozhatott, így addig a többieket vesszővel tartotta kordában. *„Tanítóim között bizony voltak durva emberek is"* – írta. Az itt szerzett rossz emlékeinek nyomai még az 1524-ben írt, *Keresztény iskolák állítása* című művében is fellelhetők.

Tizennégy évesen egy baráti család fiával együtt került Magdeburgba, ahol apjának üzleti kapcsolatai voltak. Itt egy évet töltött a dómiskolában. A *devotio moderna* (új kegyesség, modern jámborság) irányzatának diákotthonában lakott. A laikusok által kezdeményezett lelkiségi irányzat Németalföldről indult el még az 1370-es években, majd széles körben szerveződtek közösségei (pl. Isten Barátai, Közös Élet Testvérei). Céljuk a vallási élet bensőségesebbé tétele volt: az elmélyült személyes lelki élet, a Krisztus-követés. A Megváltóba vetett hit révén történő üdvözülés, a Krisztus-központúság, a *Szentírás* szeretete, az imádságos élet és az elmélkedés fontossága jellemezte őket. A Közös Élet Testvéreinek elmélyült lelkiségéből a biblikus kegyesség hatott Luther későbbi teológiájára.

Ezután négy éven keresztül – 1497 és 1501 között – az eisenachi Szent György-iskolában folytatta tanulmányait, ahol a tananyag a latin nyelv kifogástalan használata, az ókori szerzők olvasása és a versírás megtanulása volt. Sokkal később Melanchthon az állította, hogy Márton ekkor már szakember volt a latin tanulmányokban, s felülmúlta társait a retorikában, a nyelvekben és a költészetben egyaránt. Tekintélyes, jómódú, komolyan vallásos anyai ági rokonainál lakott, ahol sok érdekes ember között a bűnbánatról beszélő ferences szerzetesekkel is találkozott. Évtizedekre szóló kapcsolatai szövődtek, például szívélyes viszonyba került Braun plébánossal, akit később pappá szentelésére is meghívott. *„Eisenachban, az én kedves városomban* […] *Schalbe Henrik nevű polgárnak a házához kerültem, akinek a fiát kellett iskolába vezetnem. 1498-ban pedig egy előkelő, vallásos asszonynál kaptam szállást, aki áhítatos éneklésemért és imádkozásomért igen megkedvelt."*

1501 májusában Türingia központjában, Erfurtban az ekkor virágzó városi egyetemre iratkozott be. Ez a szolgaságból a szabadságba vezető utat jelentette a nem nemesi sorban született Mártonnak. Az anyakönyv bejegyzése: *„Martinus Ludher ex Mansfeld"* a legrégebbi írásos forrás Luther életéről. Az 1379-ben alapított első németországi egyetem a prágai modellt követte, szellemiségét az occamizmus, a nominalista filozófia határozta meg, amely szerint az értelem nem érintheti az isteni kinyilatkoztatás területét. Újszerű volt, hogy nem nációk, hanem fakultások szerint szerveződött: bölcsészeti, or-

Luther ifjúkorának színhelye: Mansfeld városa

vosi, jogi és teológiai kar is működött az intézményben. A képzés előadásokon és disputákon zajlott.

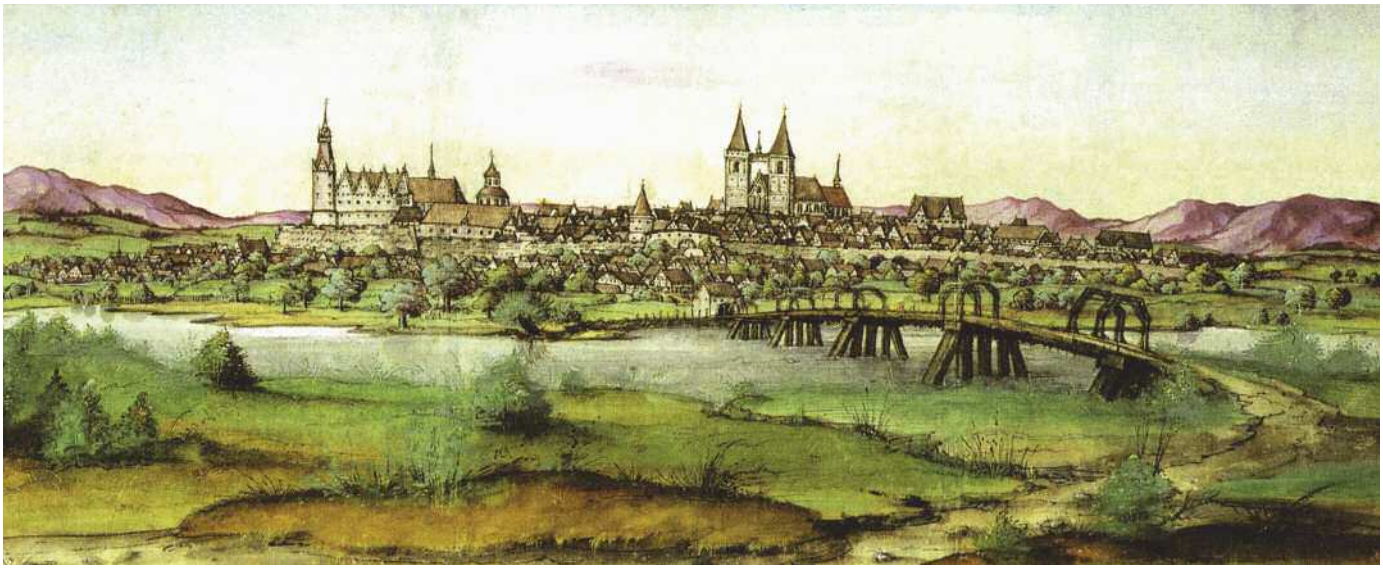
Az egyetemen érvényesült a humanizmus hatása: volt görög tanszék, és humanista tantárgyakat, klasszikus szerzőket is tanítottak, ám nehéz megbecsülni, mennyire hatott mindez Lutherra. Itt vette fel a Viropolitanus humanista nevet, ám kortársaival ellentétben sohasem használta, annak ellenére, hogy szinte sértésnek számított, ha valakit eredeti családi nevén hívtak a felvett humanista neve helyett. Később a szabad, szabadság jelentésű Eleutherius nevet vette fel, mely a Luther nevet is magában rejti, ám ezt is csak rövid ideig használta leveleinek aláírásakor 1517. november elejétől.

Luther a hét szabad művészet karán 1502 szeptemberében szerezte meg a baccalaureus címet, ötvenhét diák közül a tizenharmadik helyen végezve. Visszaemlékezése szerint 1503-ban komoly baleset érte, amikor a szünidőben kardjával véletlenül megsebesítette saját lábszárát, átvágva az ütőerét. A lábadozás ideje alatt önszorgalomból tanult meg lanton játszani, és a zeneszeretet egész életében elkísérte. 1504 decemberében befejezte az alapvető tanulmányokat, és tizenhét végzős diák közül a második legjobb eredményt elérve a hét szabad művészet magistere lett. Apja ettől kezdve tisztelete jeleként magázni kezdte és feltehetőleg megajándékozta egy *Corpus Iuris*szal, sőt elkezdett tisztes és tehetős menyasszonyt keresni számára. 1505. január és május között, az egyetemi szünidő alatt az erfurti egyetem könyvtárában jutott először *Bibliá*hoz, amelyet mohón elkezdett olvasni. 1505. május–júniusban a joghallgatók előadásain folytatta tanulmányait, részben apja hatására, és mert Erfurtban ez volt a leghíresebb kar. Itt diáktársa volt későbbi reformátortársa, Justus Jonas.

Szerzetes

1505. június végén rövid időre hazautazott Mansfeldbe. Nem tudjuk, mi állt a háttérben, de talán a pályamódosítás lehetősége is szóba került odahaza. Ekkoriban Márton a halál és az utolsó ítélet kérdésein töprenghetett, talán egy barátja és két fiútestvérének halála kapcsán. Július 2-án a visszaúton, Stotternheim közelében viharba került, melynek során útitársa villámcsapás következtében meghalt, őt pedig félelem fogta el, hogy váratlanul, megtérés nélkül kell meghalnia. Ennek hatására hirtelen fogadalmat tett: *„Szent Anna, segíts! Szerzetes leszek!”* Ezt később megbánta, de mégis betartotta: eladta jogi könyveit, és július 16-án búcsúvacsorán köszönt el az egyetemtől, barátaitól. Diáktársa, Rubeanus a döntést a páli fordulathoz hasonlította, Luther azonban jónási fordulatnak tekintette később, hiszen valójában menekült Isten elől. Édesapja pedig, akit csak utólag értesített a kolostorból egy bocsánatkérő levélben, egyenesen úgy gondolta, hogy az ördög csinált szerzetest a fiából, és ismét tegezni kezdte, jelezve, mennyire helyteleníti a döntését.

A szerzetesség nem számított szokatlan pályának, sőt elismert módja

Wittenberg látképe

volt a tudóssá válásnak, ugyanakkor a kolostorba lépve Luther is elvesztette végzettségével járó státusát, műveltségi kiváltságait. További tanulásáról és tudományos munkájáról ezután mindig a rendi elöljáró döntött. 1505. július 17-én Erfurt harminchat kolostora közül az Ágoston-rendbe lépett be, mivel az híres volt színvonalas teológiai képzéséről és az egyetemhez hasonlóan a nominalista szellemiség uralkodott, egyúttal szigorú szerzetesi fegyelmet is követelt. A zeneszerető Luther választását talán befolyásolhatta az is, hogy az ágostonosok híresek voltak színvonalas zsoltáréneklésükről. A kolostor, ahol 52 szerzetes élt, az ágostonosok szászországi obszerváns ágának központja volt Johann von Staupitz vikárius irányítása alatt, és 22 másik kolostor tartozott hozzá.

A noviciátus egy éve alatt háromszor kellett általános gyónást végezni, és a regula többszöri felolvasása mellett erre az egy évre az egyetlen olvasmány a *Szentírás* lehetett. 1505–1506-ban a feletteseitől kapott, piros bőrbe kötött, latin nyelvű *Biblia* komoly privilégiumnak számított. 1506 őszén a próbaidő leteltével Luther letette a szerzetesek hármas fogadalmát. Természetesen teljesítenie kellett a szerzetesi feladatokat: a jelképes koldulást, a takarítást és más fizikai munkát, valamint az előírt imádkozást.

Márton huszonéves korában túlérzékeny és sebzett lelkű fiatalember lehetett. A koraérett, mély lelkiismeretű ifjú aprólékos és könyörtelen önbírálattal illette magát. Kényszeresen lelkiismeretes volt: órák hosszán át aprólékosan meggyónt a tetteken kívül minden szándékot és kísértést is. Állandó bűntudat gyötörte, határás gyónásai miatt azonban szerzetestársai gőgösnek tartották. A szélsőséges lelkiállapotok, amelyek síráshoz, izzadáshoz, ájuláshoz vezettek, egész életében végigkísérték. Egyablakos, fűtetlen kis celláján önsanyargatóan élt, bár a rend szabályzata ezt nem írta elő. *„Az éjszakákat átvirrasztottam, böjtöltem, imádkoztam, korbácsoltam és kínoztam testemet, hogy az engedelmesség parancsát betöltsem, és tisztaságban éljek.* […] *A legszigorúbb télben is csupán egy ócska csuha volt rajtam, úgyhogy majd megfagytam."*

Luther szívvel-lélekkel gyakorolta szerzetesi hivatását, de a rend szabályainak a legapróbb részletekig történő betartása nem segítette elnyerni a tiszta lelkiismeretet, a lélek nyugalmát, a bizonyosságot Isten kegyelme felől. Ezt a feszültséget a *Biblia* tanulmányozása oldotta, közben páratlan *Biblia*-ismeretre tett szert, szinte bármit szabadon tudott idézni. *„Erfurtban szorgalmasan olvastam a Szentírást. Egy-egy nagy fontosságú ige uralkodott néha egész napon át minden gondolatom felett."*

Staupitz személyében lelki atyára, mentorra talált. Johann von Staupitz 1500-ban lett a teológia doktora a tübingeni egyetemen, 1502-től a wittenbergi egyetem egyik megszervezője és a teológiai kar első dékánja volt, 1503-ban megválasztották a németországi Ágoston-rend elöljárójává. 1507-ben kezdődött mély, nagy hatású kapcsolata Lutherrel. Tíz évig volt lelki vezetője és gyóntatója: Krisztus felé vezette lelki küzdelmeiben, és tekervényes aggályait sokszor lefegyverző humorral oldotta fel. 1518-ban elkísérte a pápai követ előtti kihallgatásra is, majd felmentette szerzetesi fogadalma alól. Staupitz közvetlenül hatott teológiai nézeteire, Luther elfogadta önálló bűnbánat-értelmezését, így számára az irgalmas Isten keresése a bűnbánat szentségén keresztül vezetett. Staupitz a reformáció elindulása után is barátja maradt Luthernek, bár élete vége felé levélben vitatkoztak egymással. Staupitz soha nem hagyta el a katolikus egyházat, Róma mégis elítélte írásait.

Új helyzetéből fakadóan Luther az egyetem másik karán, a teológiain kezdett tanulni. Közben a papi pályán is elindult: 1506-ban diakónussá szentelték. Már a felkészülés során találkozott miseszövegekben Krisztussal, s a misekánon értelmezéséről szóló könyv mélyen megrendítette és felkavarta: folyamatosan bűnösnek érezve magát, állandóan gyötrődött, hogy neki kell kézben tartania Krisztus testét a misén. *„Gyermekkoromtól fogva úgy szoktattak, hogy el kellett sápadnom és meg kellett rémülnöm, ha Krisztus nevét hallottam. Mert engem csak arra tanítottak, hogy őt szigorú és haragos bírónak tartsam."*

1507. április 4-én szentelték fel áldozópappá, és május 2-án, kantate vasárnapján tartotta első miséjét, amely alatt szorongásos rohamot élt át, mert nem érzett hitet. Az ünnepi alkalomra apja húsz mansfeldi polgár lovas kíséretében érkezett, s 20 aranyat adományozott a kolostor konyhájának. Úgy tűnik, kibékült fiával, bár vitába szállt a kolostor egész vezetőségével. Márton

Luther, a szerzetes. Hatalmas munkabírása ellenére sok betegséggel küzdött. Ifjúkorában szomorúság, melankólia sújtotta, később a depresszió és az áradó jókedv, az önvád és a mások elleni gyalázkodás közötti hangulatingadozások jellemezték.

később is mindig nagyon komolyan vette a papi hivatást és a misét. Az áldozást gyakran halogatta, mert soha nem érezte magát bűntelennek, szorongott, hogy nem gyónta meg minden hibáját.

1508-tól filozófiai magisterként tanítania kellett Erfurtban a hét szabad művészet karán. Természetesen egyetemi tanárként is rendje felügyelete alatt maradt, így Staupitz vikárius a Wittenbergi Egyetemre küldte filozófiát oktatni. *„Erfurtból Wittenbergbe való távozásom 1508 őszén oly hirtelen történt, hogy legjobb barátaim is alig értesültek róla."* Előadásain Petrus Lombardust magyarázta Gabriel Biel alapján, mivel számára ő képviselte a skolasztikát, hiszen Aquinói Tamás nem hatott rá. Előadásai azonban félbeszakadtak: vissza kellett térnie Erfurtba, ahol túl gyors karrierje miatt feszültség, féltékenykedés alakult ki körülötte. 1509 márciusában a teológia magisterévé avatták. Disputációjában azt kutatta, hogy az egyházatyák véleménye axióma-e, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy ezeket a véleményeket bizonyítani kell, bár nem szabad őket kritizálni.

1511–12 telén egy, a várost jól ismerő, tapasztalt rendtársa kísérőjeként hivatalos úton Rómában járt az Ágoston-rend priorjánál a Staupitz vikárius és a szászországi obszerváns kolostorok közti vita eldöntése érdekében. Az utat gyalog tették meg Svájcon keresztül, Firenzében kórházba is került. A középkori Rómát látta, az antik maradványokkal nem foglalkozott, a reneszánsz remekei pedig még éppen készültek. Személyes lelki élete szempontjából az utat zarándoklatnak fogta fel. Kiábrándította a fényűzés és a sok viszszaélés. Később a reformáció küzdelmei során nagyon hálás volt, hogy saját szemével láthatta a kritika alá vett Rómát.

Egyetemi tanár

1511 őszén vagy 1512 tavaszán a wittenbergi Fekete kolostortól északra fekvő, a szerzetesek pihenésére szolgáló kertben egy körtefa alatti beszélgetésben tudta meg elöljárójától, hogy doktorálnia kell, majd át kell vennie Staupitz katedráját Wittenbergben és helyét a városi templomban. Eleinte csak a wittenbergi kolostor tanulmányi vezetője és prédikátora lett, majd a városi plébániatemplomban már németül prédikált. Később a kolostor alpriorjává és Staupitz helyett az ágostonosok tartományi vikáriusává választották, így tizenegy kolostort kellett ellenőriznie, ezért is hatott rá az általa látogatott más Ágostonrendiekkel való kapcsolata.

Ezután lakóhelye élete végéig Wittenberg maradt, ahol odakerülésekor a civilizáció peremén érezte magát, hiszen a város Bölcs Frigyes szász választófejedelem nem sokkal korábban alapított székhelye volt, szláv falvakkal körülvéve. Az alig kétezer lelkes, szegényes Wittenberg azonban inkább falunak, mint városnak tűnt, komolyabb épülete is csak a városi templom, az ágostonos kolostor, a fejedelmi vár és az újonnan alapított egyetem volt.

A vártemplomot Bölcs Frigyes átengedte a tartományi szintű egyetemnek, amelyet 1502-ben alapított, és amely csak 1507-ben kapott pápai engedélyt a működéséhez. A szellemi szervezőmunkát Johann von Staupitz végezte a tübingeni egyetem mintájára, ahol ő maga doktorált és ahol leginkább tanították a kora reformációs teológiát. Az egyetemi oktatásból kiszorult a *Biblia,* ezért számított egyedülállónak, hogy Wittenbergben bibliai tudományok tanszéke is létesült. Emellett kiemelt szerepet kapott az oktatásban az egyetem védőszentjének, Szent Ágostonnak a teológiája. 1513-tól humanista tárgyakat is oktatott az egyetem öt professzora.

Luther doktori eljárása 1512. október 18–19-én zajlott a választófejedelem által fizetett 50 forintos eljárási díjjal. Az ennek átvételéről szóló nyugtán olvasható a rendelkezésre álló legrégebbi Luther-kézírás. Az elnök a Luthernél fiatalabb, de előbb doktorált, ambiciózus Andreas Bodenstein Karlstadt volt. A formális disputáció után Luther esküvel fogadta meg, hogy tisztán fog tanítani. Wittenbergben avat-

Rotterdami Erasmus. Luther 1516-ban lépett kapcsolatba Erasmusszal: Spalatin fejedelmi titkáron keresztül üzent a *Római levél* értelmezése kapcsán, később pedig már közvetlenül leveleztek egymással. Luther épített a humanisták nyelvészeti eredményeire.

ták a teológia doktorává, annak ellenére, hogy a szokásjog szerint ennek Erfurtban, magisterré avatásának helyén kellett volna történnie. Ezért megromlott a viszonya az erfurti egyetemmel, és szakmai féltékenység alakult ki a két intézmény között. Doktori címe később nagyon fontos szerepet játszott a pápasággal folytatott küzdelmében és a radikális irányzatokkal – ahogy ő nevezte, rajongókkal – való harcaiban, hiszen kifejezte, hogy ő az egyházi tanítás hivatalos képviselője. Viszont az egyetemekkel folytatott későbbi vitáiban prédikátornak nevezte magát.

A disputáció után három nappal kinevezték a bibliai tudományok professzorának, az egyetemi nyomda kiadta az előadásait, ebbe írta be rövid magyarázatait a sorok közé, hosszabb magyarázatait pedig a margóra. Luther műveltsége nem volt kiegyensúlyozott az egyházatyák vonatkozásában. Jól ismerte és idézte is Szent Ágoston néhány művét *(Vallomások, Isten városáról, Szentháromságról).* Szerzetesként ismernie kellett Szent Jeromost és a skolasztikusokat, valamint ismerte Areopagita Dionüsziosz misztikáját például Clairvaux-i Bernát műveiből. A bibliai nyelvekkel még hallgatóként megismerkedett: a hébert 1509-ben Erfurtban kezdte tanulni a híres humanista, Reuchlin könyve alapján, a görögöt is elkezdhette Erfurtban, de tudását csak Wittenbergben fejlesztette tovább. Felismerte a filológia jelentőségét: hogy teológiai kérdések esetében is döntő lehet a héberből készült fordítások vizsgálata. 1513–14-ben egyetemi előadásait a *Zsoltárok*ról tartotta latin nyelven az eredeti héber szövegek használatával. A *Szentírás*ból *Pál levelei* mellett éppen a *Zsoltárok könyve* gyakorolta rá a legnagyobb hatást.

1514-ben intenzív levelezésbe kezdett a választófejedelem titkárával, a humanista Georg Spalatinnal, aki nevelő, könyvtáros, tanácsadó, gyóntató és udvari pap is volt egyszerre. Közben a kolostorban nem törődött sem asszonnyal, sem vagyonnal, hanem amiatt remegett, hogy miképp lesz hozzá kegyelmes az Isten. 1515-ben az úrnapi körmeneten annyira szorongott az ítélő Krisztussal való találkozástól, hogy rosszul lett, önkívületbe esett. Lelki atyja, Staupitz azt tanácsolta neki, hogy inkább a megfeszített Krisztusról gondolkodjon.

1516-ban Luther adta ki elsőként nyomtatásban az általa írt bevezetővel a német misztika 15. századi fontos képviselőjének, Johannes Taulernak az egyik tanítványa által kivonatolt *Német teológiá*ját, amely nagyra értékeli a vallásos tapasztalatot, pozitívan ítéli meg a kísértést és a szenvedést, az óember folyamatos megöldökléséről beszél az újember születése érdekében, valamint hangsúlyozza az isteni dicsőség és az emberi gyarlóság közötti átjárhatóság hiányából fakadó feszültséget. Az 1510-es években Luther a német misztikát többre tartotta, mint a skolasztikát vagy a humanista műveltséget. Merített belőle, használta a nyelvezetét, bár a képeivel nem mindig azonosult. Ebben az időben formálódott ki Luther német misztikából táplálkozó alázatteológiája, amely összefüggött azzal, hogy a szerzetesi kegyességben az alázat a fő erény. Így a magyarázandó szöveghez is alázattal kell közelíteni, annál is inkább, mert a vélemények hierarchiájában a *Biblia* áll az első helyen. Dogmatikai szempontból pedig az Isten és az ember közti óriási szakadék teszi kívánatossá az ember alázatos hozzáállását.

1515–16-ban a Pál apostol római gyülekezethez írott leveléről szóló egyetemi előadásait már az eredeti görög szöveg alapján – s Rotterdami Erasmus 1516-os fordítását is felhasz-

nálva – tartotta. Ebben az évben az egyetemi hallgatók tömegesen tódultak a bibliai könyveket magyarázó előadásaira, a skolasztikus témájú órákat viszont alig látogatták. Luther kritizálta a skolasztika Szent Tamás-féle és ferences hagyományát is, amivel kivívta két kollégája, Karlstadt és Amsdorf ellenszenvét. Teológussá válásának útján fontos állomás volt a Karlstadttal folytatott tavaszi és szeptemberi egyetemi disputája, melyekből ő került ki győztesen.

Luther 1516–17-ben Pál apostol galataiakhoz írott leveléről tartotta egyetemi előadásait. Komoly feszültségek árán – a mozgalmához csatlakozó Spalatin segítségével – sikerült elérnie, hogy Bölcs Frigyes jóváhagyásával megreformálják az egyetemi tantervet: Amsdorfot meggyőzte, majd Karlstadt a Luthertól kapott Ágoston-kötet hatására szintén elfogadta véleményét, és elkezdett Ágoston-előadásokat tartani. Így a skolasztikus filozófiai tantárgyak eltűntek és csak biblikus tantárgyak maradtak az egyházatyák műveinek magyarázata mellett. Az egyetemen ez egyértelmű szakítást jelentett a régi teológiával. A tanári kar Luther mellé állt, és elkezdődött a wittenbergi teológia kialakulása.

1517 tavaszán jelent meg nyomtatásban első könyve, a *Hét bűnbánati zsoltár* fordítása, amelyet – a *Német teológiá*hoz hasonlóan – a nagyközönségnek szánt vallásos irodalomként. A nyomtatásban is terjedő irodalmi munkássága alapvetően prédikátori tevékenységéből nőtt ki. Miközben latinul tanított, németül prédikált – prédikációi 1516-tól maradtak meg, elsősorban latinra lefordítva. 1522-től majdnem minden igehirdetése megvan, összesen kb. 2000 elhangzott prédikáció, amelyek életművének harmadát teszik ki. 1517–18-ban egyetemi előadásait Pál apostol zsidókhoz írt leveléről tartotta.

Bölcs Frigyes szász választófejedelem. A Német-római Birodalom hét választófejedelme közül a leggazdagabb volt, a császár helyettese, a pápa pedig ellensúlynak tekintette a császári hatalommal szemben.

A kiszögezett tételek

1517-re gyűrűzött be Wittenbergbe Albrecht mainzi érsek, választófejedelem 1515-ben meghirdetett búcsújának hatása. A 11. századtól létező rendszert a 15. század végétől már egyértelműen pénzszerzési forrásként használta a katolikus egyház: a részleges vagy teljes bűnbocsánatot a purgatóriumi szenvedés megrövidítésére készpénzfizetés ellenében adták szabályos tarifarendszer alapján, bűnönként, társadalmi rétegenként különböző áron, akár halottak számára is. A mainzi érsek a bevétel egy részéből az augsburgi Fugger bankárcsaládtól felvett kölcsöneit akarta törleszteni, így a pénzügyi lebonyolítással a Fuggerek ügynökeit bízta meg, a prédikátor pedig Johannes Tetzel domonkos rendi szerzetes, korábbi lengyelországi inkvizítor volt.

Bölcs Frigyes nem engedte be Tetzelt a szász választófejedelemség területére, nem járul hozzá a mainzi érsek búcsújának ottani meghirdetéséhez, hiszen vetélytársak voltak a 19 ezer darabos wittenbergi ereklyegyűjteményhez kapcsolódó búcsú miatt. Luther városi prédikátorként a Mainzba zarándokló híveitől értesült Tetzel tevékenységéről, és már az 1517. február 24-én tartott igehirdetésben megtámadta a dominikánus szerzetes tevékenységét. 1517. október 31-én, az óriási üzletet rejtő wittenbergi mindenszentek búcsújának előestéjén az egyetemi gyakorlatnak megfelelően kitűzte – disputa, nyilvános vita kezdeményezése céljából – a búcsúcédulákról szóló 95 tételét a wittenbergi egyetemhez tartozó vártemplom kapujára.

A kiszögezés tényét először 1546-ban állította Melanchthon, aki nem volt szemtanúja az eseményeknek 1517-ben, így kialakult az a feltevés, hogy Luther nem szögezte ki a tételeket. Valójában semmi sem szól a kiszögezés lehetősége ellen, hiszen a vártemplom kapuja az egyetemi kápolna „hirdetőtáblája" volt. Ma a hétéves háború során megsemmisült eredeti kapu helyén a 19. században bronzból készített „Téziskapu" állít emléket a reformáció elindulásának.

Az mindenképpen tény, hogy Luther *A búcsú erejének magyarázatához* címmel nyilvánosságra hozta vitatételeit. Tisztelettudó levél kíséretében elküldte a kétes pénzügyeket folytató, egyházi méltóságokat halmozó mainzi érseknek és a brandenbugi püspöknek is, akinek egyházmegyéjéhez Wittenberg tar-

1518. októberben Luther gyalog érkezett egy társával Augsburgba, ahol a Fugger-palotában Cajetan bíboros, a pápa megbízottja szólította fel tételei visszavonására. Luther írásban tett nyilatkozatot: csak a *Szentírás* alapján lehetne meggyőzni, hiszen nem állított olyat, ami ellenkezik a *Bibliá*val, az egyházatyák nézeteivel és a pápai törvényekkel.

tozott. A tudományos vita ugyan elmaradt, a tételeket azonban sokan lemásolták, kinyomtatták és decemberig lefordították német nyelvre is, így néhány hónap alatt az egész Német-római Birodalomban ismertté váltak.

A 95 tételnek három nyomtatott példánya maradt fenn eredeti latin nyelven. A búcsúról nem volt megállapított dogma az egyházban, lehetett vitatkozni róla, s többen írásban is támadták Luthert: így például az odera-frankfurti egyetem professzora, Johannes Tetzel és Johannes Eck, az ingolstadti egyetem professzora *Nyársacskák* című művében. Közben megjelent Luther németül írt prédikációja *A búcsúról és a kegyelemről (Explicationes),* amelynek 1520-ig húsznál több kiadását nyomtatták ki. Luther egyik tanítványa összegyűjtötte a búcsú körüli iratokat, és 1518-ban a könyvnyomtatás akkori centrumában, Baselban kiadatta. 1518–1519-ben 500 ezer példányban forogtak közkézen vitairatai, tehát Luther véleménye német nyelvterületen minden művelt emberhez eljutott vidéken is, a Német-római Birodalomban mindenhol ismerték a nevét.

A vitában Luther gondolatai fokozatosan érlelődtek ki. Először szellemi pezsgés indult be, és csak a publikációs sikert követően fogalmazta meg a reformáció áttörő gondolatait.

Leveleinek elemzése és későbbi visszaemlékezései alapján 1518. február–márciusban történhetett vele a „toronyélmény", bár korábban úgy gondolták a kutatók, hogy az pályája kezdetén volt, és még a mai kutatás is csak azt állítja biztosan, hogy 1513–18 között történt. A felismerés helyszíne sem teljesen egyértelmű a később keletkezett források alapján, az azonban bizonyos, hogy 1519-re megfogalmazódott az „Isten igazsága" kifejezés új lutheri értelmezése. *„Ekkor Isten igazságát úgy kezdtem értelmezni, mint azt az igazságot, amelyben az igaz ember Isten ajándékozása folytán él, mégpedig hitből.* […] *igazság, mellyel minket a kegyelmes Isten igazzá tesz a hit által."* A prédikáló és imádkozó ember az ige jelenvalóságának olyan mélységeit ismerte fel, ami csak a leghevesebb érzelmi reakciók mellett volt lehetséges.

A HEIDELBERGI DISPUTA

1518. áprilisban került sor a heidelbergi disputára: az ágostonos kongregáció gyűlésén Luther lehetőséget kapott nézeteinek ismertetésére elsősorban a kiközösítésről, és bár tanait nem hagyták jóvá, sok követőt szerzett. Közben wittenbergi professzorként és lelkészként kiadványokat jelentetett meg: tematikus prédikációkat, német nyelvű *Biblia*-magyarázatokat, a *Tízparancsolat* és a *Miatyánk* magyarázatát. A német olvasók körében ezek voltak a legnépszerűbbek. A wittenbergi egyetem gyors fejlődésnek indult és a lipcsei egyetem riválisává vált. A professzorok kezdetben óvatosak voltak, majd támogatták Luthert. 1518-ban Luther kedvenc bibliai könyvét, a *Galatákhoz írt levele*t magyarázta az egyetemen, ahol ebben az évben új tanszékek jöttek létre: a görög és a héber, s

augusztusban a görög tanszék új magistereként megjelent a 21 éves Philip Melanchthon, aki gyökeresen megreformálta a hét szabad művészet karának programját. 1519-ben már több száz új diák érkezett, az 1520-as évektől kb. 1560-ig pedig Wittenberg volt Németország leglátogatottabb egyeteme, 600 elsőéves iratkozott be évente.

Luther nagy hatással volt Melanchthonra, Melanchthon nyelvismerete pedig nagyban segítette Luther tevékenységét. Később többen próbálták elcsalni Melanchthont Wittenbergből, de ő írásban is kiállt Luther mellett. Eltérő természetük ellenére nagy tisztelettel viszonyultak egymáshoz és baráti támaszt nyújtottak egymásnak különböző élethelyzetekben. A szoros barátság és egymás őszinte nagyrabecsülése ellenére a Melanchthon által kedvelt asztrológia miatt adódtak köztük súlyos feszültségek.

1518 folyamán Albrecht mainzi érsek és a domonkos szerzetesrend feljelentette Luthert X. Leó pápánál, aki azonban – az Ágoston-rendiek és a domonkosok civódásának tartva – nem akart komolyan foglalkozni az üggyel. Viszont miután Luther elküldte neki a tételekhez írt magyarázatait, és I. Miksa császár is kérte a kiközösítését, Luthernek 60 napon belül meg kellett jelennie Rómában, a pápai bíróság előtt. Azonban Bölcs Frigyes szász választófejedelem a zavaros politikai helyzetnek köszönhetően el tudta érni, hogy Németországban hallgassák ki. 1518. októberben Luther gyalog érkezett egy társával Augsburgba, ahol a Fugger-palotában Cajetan bíboros, a pápa megbízottja tételei visszavonására szólította fel. Staupitz is ideutazott, felmentette Luthert engedelmességi kötelezettsége alól, ő pedig írásban tett nyilatkozott: csak a *Szentírás* alapján lehetne meggyőzni, hiszen nem állított olyat, ami ellenkezik a *Bibliá*val, az egyházatyák nézeteivel és a pápai törvényekkel.

Luther segítséggel szökött meg a városból, és lovon nyargalt vissza Wittenbergbe. 1518 novemberében zajlott le a megbeszélés Altenburg várában Karl von Miltitz pápai küldött és Bölcs Frigyes szász herceg részvételével, amelyen Luthernek is meg kellett jelennie. Az eredmény: a pápa nem támad, Luther pedig hallgat. Sőt X. Leó még egy elegáns stílusú levelet is küldött Luthernek, amelyet azonban Bölcs Frigyes nem továbbított számára.

Luther hallgatása csak néhány hónapig tartott. 1519. június–júliusban már vitatkozott Johannes Eck ingolstadti egyetemi tanárral a lipcsei dispután, amelynek során huszita eretnekséggel vádolták meg, ő viszont kinyilvánította, hogy a legfőbb tekintély a *Szentírás.*

1520 Luther legtermékenyebb írói éve volt. Mintegy 30 iratot írt, amelyekben a legfontosabb hitkérdésekre adott választ. Az egyik nagy vitairat *A kereszténység állapotának megjavítása ügyében a német nemzet keresztény nemességéhez* címmel a laikusokhoz szólt német nyelven, a másik a teológusoknak íródott latinul *Az egyház babiloni fogságáról,* a harmadik pedig a szintén latin nyelvű és a pápának ajánlott, *A keresztény ember szabadságáról* című mű volt.

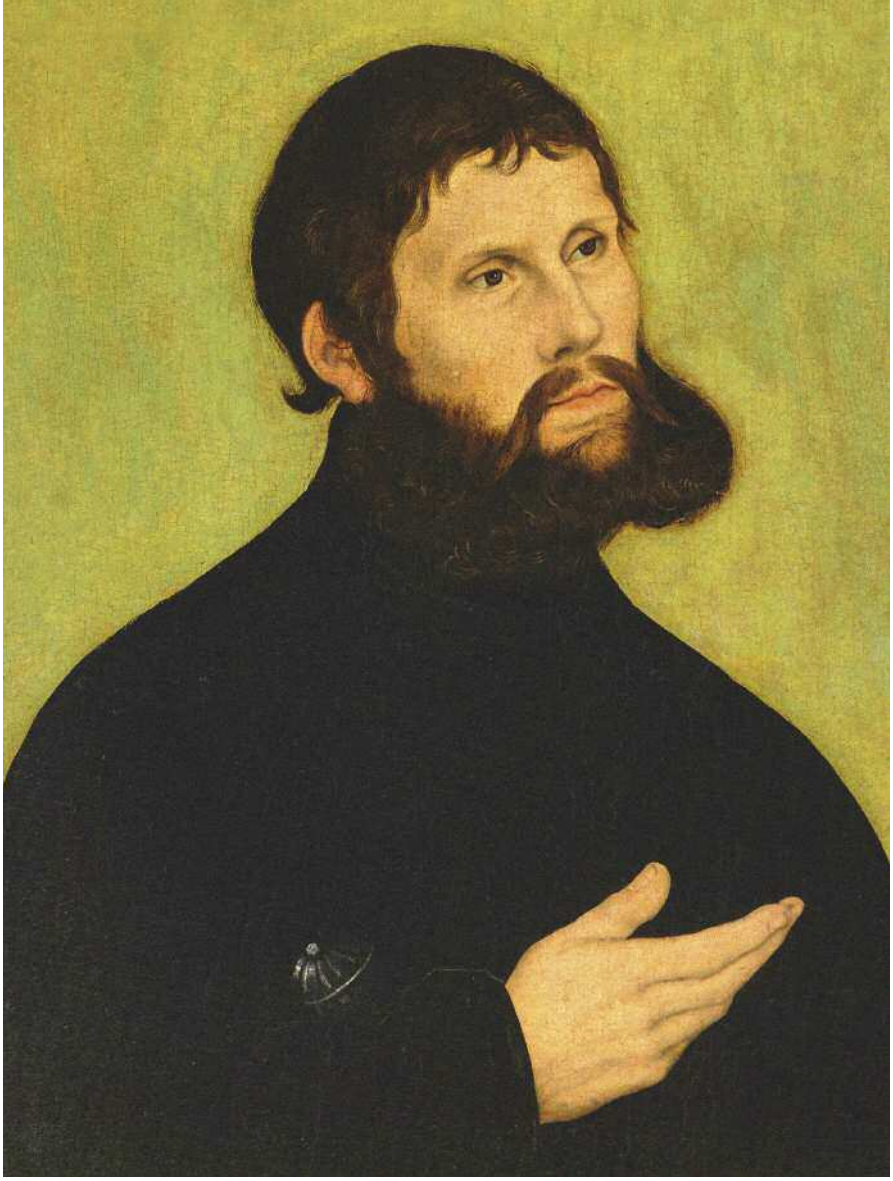
Válaszul 1520. június 15-én X. Leó pápa kiadta *Exsurge, Domine („Ébredj föl, Uram”* – Zsolt 73,22) kezdetű bulláját Luther ellen, amelyben elrendelte, hogy Luther írásait nyilvánosan égessék el, és kiközösítéssel fenyegette meg a szerzőt, ha 60 napon belül vissza nem vonja tételeit. A bullát azonban csak néhány helyen függesztették ki nyilvánosan Németországban, Luther pedig 1520. december 10-én – professzortársai és tanítványai jelenlétében – a wittenbergi városkapunál el is égette azt az egyházi törvénykönyvvel együtt. Ez egyértelműen a Rómától való elválást jelentette.

A wormsi edictum

1521. január 21-én X. Leó pápa *Decet Romanum Pontificem* bullájával kiközösítette Luthert, aki még ez év áprilisában a wittenbergi városi tanács költségén, császári menlevéllel, óriási diadalmenetben utazott Wormsba, a birodalmi gyűlésre, ahol V. Károly császár előtti két kihallgatás után sem vonta

Luther a wormsi birodalmi gyűlésen

Luther 1521. május és 1522. március 1. között – Bölcs Frigyes vendégszeretetét élvezve – György lovag (Junker Jörg) néven Wartburg várában élt és közben németre fordította az *Újszövetség*et, amelynek első kiadása 1522 szeptemberében jelent meg Wittenbergben.

vissza tanítását, ezért – mivel a birodalmi gyűlés nem volt hajlandó kimondani a birodalmi átkot – május 8-án V. Károly saját nevében adta ki a wormsi edictum néven ismert császári rendeletet, amely alapján Luther és hívei tulajdonképpen körözött bűnözőkké váltak.

A mozgalom középpontjában egyedül Luther állt, mindenki rá hivatkozott vagy őt támadta. Körülötte kezdeti véleménykülönbségek után kialakult a wittenbergi professzorok köre, amely átvett a támadások súlyából, a felelősségből. Tágabb kört alkottak a wittenbergi lakosok, akik döntöttek, hogy melyik templomba, milyen prédikációra járnak. A legtágabb kör az evangéliumi mozgalom, a reformáció mozgalma, amely már 1520-ra kialakult a röpiratok révén, hatástalanná téve a kiadott birodalmi átkot. 1521-ig még egységesen a humanista városi polgárság jelentette a reformációs mozgalom gerincét.

Bölcs Frigyes saját egyetemének professzoraként védte Luthert, egyúttal saját tartományának tekintélyét is védve, és bár végig kitartott a régi kegyesség mellett, s nem tudott azonosulni a wittenbergi teológiával, mégis mindig kiállt mellette. Így parancsára titkos helyre, Wartburg várába menekítették Luthert, ahol 1521. május és 1522. március 1. között György lovag (Junker Jörg) néven élt és közben németre fordította az *Újszövetség*et, amelynek első kiadása 1522 szeptemberében jelent meg Wittenbergben Lucas Cranach fametszeteivel. 1522. március elején tért vissza Wartburgból, mert távollétében Wittenbergben Karlstadt vezetésével zavargások zajlottak képrombolással és radikális reformokkal. Luther nyolc böjti prédikációjával békét teremtett, Karlstadtnak pedig megtiltották, hogy Wittenbergben prédikáljon, sőt a választófejedelem 1524-ben száműzte őt Szászországból.

Luther szegényesen élt, óriási irodalmi munkásságáért semmilyen honoráriumot nem kapott, egyetlen jövedelme a városi prédikátori állásból származó évi 8 gulden volt, később a városi templom másodlelkészi állását is fizetség nélkül töltötte be. Az üresen maradt ágostonos kolostorban ingyenszobája és ellátása volt, a választófejedelem karbantartotta a Fekete kolostort, cserébe Luther ellenszolgáltatás nélkül végezte professzori munkáját. Egyetemi előadásain 1518-tól folytatta a zsoltármagyarázatokat, és 1521-ig a 22. zsoltárig jutott el. A magyarázatok kiadásra szánt írásbeli egzegézisek, nyomtatásban is megjelentek.

Előadói tevékenységét egész életében folytatta, csak halála előtt három hónappal hagyta abba. Rendszerint a zsúfolásig megtelt nagy előadóteremben tartotta előadásait, amelyekre gondosan kidolgozott jegyzetekkel és rendkívül sok szentírási idézettel készült fel. Vonzó volt élénk, humorral fűszerezett, német szavakkal és közmondásokkal megtűzdelt stílusa. Erről néhány diák fennmaradt jegyzete tanúskodik. Rendkívüli nyelvi képességekkel rendelkezett, szóbeli kifejezőkészsége olyan széles skálán mozgott, hogy csak Shakespeare állítható párhuzamba vele.

1522-től Luther úgy ügyelt a gyorsan kibomló mozgalomra, akár egy püspök. Nagyszámú támogató látogatta, folyamatosan azokra a kérdésekre válaszolt, amelyekben tanácsát kérték, és hűséges barátok vették körül. Már 1521–22-ben rengeteg fontos döntés Melanchthonra hárult Luther távollétében, és később azokon a tárgyalásokon, amelyeken Luther nem vehetett részt, a mindig békességet kereső Melanchthoné volt a vezető szerep.

1523-ban érkezett Wittenbergbe az egykori premontrei szerzetes, Johannes Bugenhagen, aki dr. Pomeranus néven a városi templom prédikátora lett, és alnémet fordításaival sokat tett az északnémet reformációért. Ő volt Luther gyóntatója, és humorával rendszerint meg is tudta vigasztalni. Lucas Cranach festményeken jelenítette meg a reformáció üzenetét, Luther tudatosan használta fel az ő műhelyében készített képeket teológiájának illusztrálására, népszerűsítésére. A jogász Jus-

tus Jonas latinról németre fordította Luther iratait. Korábbi diákja, majd kollégája, Nikolaus Amsdorf lett az első lutheránus szuperintendens 1541-ben Naumburgban. Spalatin diplomáciai eszközökkel segítette a mozgalom terjedését.

1523-ra kialakult a wittenbergi istentiszteleti rend. 1523–1524-ben Luther rengeteg iratának elkészítése mellett korálgyártásba fogott az anyanyelvű éneklés erősítése érdekében. 1525-ben három iratot is megfogalmazott a parasztháborúval kapcsolatban, és ebben az évben jelent meg – Rotterdami Erasmusnak *A szabad akaratról* című munkájával vitatkozva – legnagyobb terjedelmű műve, *A szolgai akaratról.*

Házasság Bora Katalinnal

Luther 1525-ben, a véres német parasztháború és pártfogója, Bölcs Frigyes halála évében váratlanul, mégis várhatóan megházasodott. Szerzetesi pályája alatt semmi sem utal nőkkel való kapcsolatra, sőt egész papi pályafutása alatt mindössze három nőt gyóntatott. Autoerotikus élményeire való utalásait teológiai viták hozták a felszínre, hogy rajtuk keresztül megmutassa a cölibátus körülményeit. A húszas évek első felében hat, a házassággal, a családi élettel, a szerzetesi fogadalmakkal foglalkozó művet írt, és kifejtette, hogy a cölibátus emberi kitalálás, az Istentől rendelt életforma pedig a házasság *(A szerzetesi fogadalmakról, A házaséletről, Miért hagyhatják el a szüzek Istennek tetsző módon a kolostorokat).*

1521–22-ben még biztos volt benne, hogy ő nem fog megházasodni. A szerzetesi csuhától 1524-ben vált meg, de a fogadalmához továbbra is ragaszkodott. 1525-ben azonban komolyan számolt elfogatásának és kivégzésének lehetőségével, ezért addigi tanítását egy bátor reformátori tettel akarta hitelesíteni, így viszonylag hirtelen feleségül vette Katharina von Borát, és ezzel a lépéssel apjának is a kedvében akart járni.

Katharina 1499-ben született elszegényedett nemesi család leányaként. Már 1505-ben kolostorba adták a szülei, 1509-ben pedig Nimbschenbe, a cisztercita kolostorba vitték át, ahol nagynénje vezető pozícióban volt. A húszas évek első felében a negyven apácával működő kolostorba beszivárogtak Luther tanai – talán Staupitznak a zárdában élő unokahúgán keresztül és a reformáció hívéül szegődött nimbscheni plébános révén, aki segítséget nyújtott kilenc fiatal apácának a szökés megszervezésében is. Így 1523. április 5-én barátjának, egy torgaui városi tanácsnoknak a fuvarosai heringeshordókban szállították ki kocsin a nemes kisasszonyokat, majd eljuttatták őket Wittenbergbe. Katharinát Luther barátja, a kor egyik leghíresebb festője, a gyógyszertárat, nyomdát és könyvesboltot működtető többszörös polgármester Lucas Cranach és felesége, Barbara asszony vette pártfogásába, az ő háztartásukban segített.

Melanchthon helytelenítette Luther Márton házasságát, félt, hogy Katharina túlzottan a befolyása alatt tartja mesterét, miközben a további vallási újításra kellene összpontosítania energiáit. Igaz, az összes professzor közül először éppen Melanchthont házasította meg Luther 1520 novemberében a wittenbergi polgármester lányával.

Többször járt a Fekete kolostorban, Luther központjában és Melanchthon házában is. Luther kezdetben atyáskodva viszonyult az apácákhoz, megpróbált nekik segíteni a megélhetésben és házastársat találni. Nyolc apáca számára sikerült is férjet találni, Kata viszont minden kísértésnek ellenállt, Luther egyik barátjának azonban elárulta, hogy csak a doktorhoz lenne hajlandó hozzámenni. 1525 kora tavaszán a 42 éves professzor elkezdett udvarolni neki, bár még 1524 novemberében is elképzelhetetlennek tartotta a nősülést. Ekkor már minden professzor házas volt.

1525. június 13-án este tartották meg az esküvőt. Kölcsönös fogadalmat tettek egy magánszertartáson a Fekete kolostorban régi barátjának, gyóntatójának, a városi templom lelkészének, Johann Bugenhagennak a szolgálatával, a Cranach házaspár és Justus Jonas egyetemi tanártárs jelenlétében. A nyil-

Luther felesége, Bora Katalin, akivel 1525. június 13-án házasodott össze. Egy év elteltével Luther már szerelmes volt feleségébe, boldog volt Katával, az ő oldalbordájával. *„Ő engedelmes és udvarias velem, jobban, mint valaha remélni mertem (hála Istennek), úgyhogy nem cserélném el a szegénységemet Krőzus minden gazdagságáért sem.”* Halála sorsszerű volt: 1552 decemberében a pestis elől menekülve Torgau határában szekerével balesetet szenvedett, s medencecsonttörés következtében három hét múlva meghalt. (Lucas Cranach festménye.)

vános esküvőre a városi templomban csak június 27-én került sor, a tizenöt vendég számára rendezett lakomán Luther szülei is részt vettek. János választófejedelemtől, az egyetemtől és a városi tanácstól is kapott ajándékot az ifjú pár, sőt Albrecht mainzi érsek is küldött húsz aranyat, amit Luther természetesen nem fogadott el.

Luthernek és Katharinának három fia és három lánya született. 1526 júniusában született Johann, aki később apja egyik reformátortársának lányát vette feleségül és udvari tanácsos lett Königsbergben. 1575-ben ott is halt meg. Az 1527-ben született Elisabeth félévesen meghalt. Magdalena 1529-ben született, és 1542-ből fennmaradtak apjának a halálos ágyánál elmondott vigasztalásai, imái. Martin 1531 őszén született, teológiát végzett, de nem szolgált lelkészként. Egész életében beteges volt és csak 33 évet élt. Paul 1533-ban született, tekintélyes udvari orvos lett, 1593-ban halt meg, hat gyermeket maga után hagyva, köztük Johann Ernstet, aki folytatta a lelkészi hivatást. Az 1534-ben született Margarete egy porosz nemes felesége lett és 1570-ben hunyt el.

Úgy tűnik, a húszas évek második felében kiegyensúlyozottabb lett Luther viszonya a szüleivel is. 1527-ben, amikor meglátogatták fiukat, Cranach, a választófejedelem udvari festője portrét készített róluk. Hans Luder 1530. május végén halt meg Mansfeldben, s fia őszintén meggyászolta. Margarethe Lindemann 1531 nyarán hunyt el Eislebenben.

Luther élete harmadik szakaszában úgy érezte, hogy családban formálódhat igazán az ember jelleme, a házasság ad lehetőséget olyan erények gyakorlására, mint az önfeláldozás, a lemondás, a megbocsátás és a kiengesztelődés. A család életét házi ünnepségekkel tarkította, például a 95 tétel kiszögezésének

10. évfordulóján, doktorrá avatásának jubileumán vagy Márton-napon. Ilyenkor mindig voltak zenei előadások is, hiszen a zenét a teológia után a legfontosabbnak tartotta, amely megörvendezteti a szívet és előzi az ördögöt. Esténként is gyakran előfordult, hogy háza népéből kis énekkart alakított. Nevelési alapelvei a szigorúság és a szeretet egyensúlyán alapultak. Melanchthonnal együtt szorgalmazta az elemi oktatás színvonalának javítását és a lányok képzését, elsősorban azzal a céllal, hogy a társadalom széles rétegei tudják önállóan olvasni a *Bibliát*.

Kata ügyes gazdasszonnyá vált, a háztartás pénztárosa és vezetője lett, amelyhez kert és háziállatok is tartoztak. Luther 1528-tól a választófejedelemtől jövedelmet is kapott: 200 gulden professzori fizetést. Az üressé vált Fekete kolostort a választófejedelem neki adományozta, a városi tanács később sörfőzési jogot is biztosított hozzá. Lutherné 1539–1540-ben átépíttette a bejáratot, ez lett a „Katalin-kapu", az épületet pedig négy szobával, két pincével, istállókkal, serfőzőházzal, fürdőkádas fürdőszobával és kúttal bővítették. 1535-ben nagyon olcsón tudtak vásárolni egy gyümölcsös- és egy veteményeskertet. 1540-ben pedig Katharina fivérétől vettek meg egy kis tanyát Lipcsétől délre. 1541-ben a Fekete kolostor közelében egy kicsi, de jól berendezett házat vettek tízévi részletfizetéssel, ahol Luther halála után a család folytathatta életét Katharina 1552-ben bekövetkezett haláláig.

Az ágostai hitvallás

Mialatt Wittenbergben béke és nyugalom honolt, Németország többi részén korántsem így volt. 1526-ban a speyeri birodalmi gyűlésen kompromisszum köttetett a wormsi kiközösítő rendelet végrehajtásáról: mindenki úgy hajtsa végre, ahogy lelkiismerete diktálja. Így Szászországban elkezdődhetett a lutheranizmus erősítése, az egyházközségek látogatásában Melanchthonnal együtt Luther is részt vett, és 1528-as kátéprédikációi alapján megírta a *Nagy kátét* és a *Kis kátét*. 1527–1528-ban írta az evangélikus himnusszá vált, *Erős vár a mi Istenünk* című korált, amely 1529-ben jelent meg először Wittenbergben. 1529-ben foglalkozott a török elleni háború kérdésével is, és ez év október 2–3-án Zwinglivel az úrvacsora kérdéséről vitázott Marburgban, ahol a Hesseni Fülöp által Melanchthon segítségével alapított első protestáns egyetem volt.

1530-ban az augsburgi birodalmi gyűlésen a hitvallás benyújtásakor nem lehetett jelen, de Coburg várában tartózkodva folyamatosan levelezett Melanchthonnal. A rendek ugyan elutasították a lutheránusok hitvallását és megerősítették a wormsi ediktumot, 1532-ben mégis megállapodás született: a katolikus és a lutheránus tartományok közötti pereket és katonai akciókat kerülni fogják az egyetemes zsinat összehívásáig. Így több tartományi egyház is létrejöhetett, mely az *Ágostai hitvallás*hoz ragaszkodott és a Schmalkaldeni Szövetség védelme alatt állt.

Amikor Luthernek 1524 októberében nem volt elég pénze új csuha készíttetésére, a választófejedelemtől kapott jó minőségű anyagból elegáns polgári öltönyt csináltatott magának, és ezután civil ruhát hordott. Későbbi éveiben szerette rókaprémmel szegett kabátját, gyakran viselt aranyérmet a nyakában a reneszánsz férfiak szokása szerint, és még saját borbélya is volt, aki minden nyilvános szereplés előtt megfésülte és megborotválta. Ritkán ült úgy asztalhoz, hogy ne vitt volna könyvet magával. Előfordult, hogy egyetlen szót sem szólt, máskor nagyon vidám hangot ütött meg. Termetes testalkata ellenére keveset evett és ivott, általában egyszerű ételeket fogyasztott.

Valahányszor fizikai betegségtől szenvedett, pszichológiai depressziót is tapasztalt, azonban ezek az időszakok csak néhány napig tartottak. A gyomor- és veseműködéssel kapcsolatos meghatározó betegsége az aszketikus szerzetesi életre vezethető vissza. Gyakran szenvedett hetekig tartó fejfájástól és fülzúgástól, aminek hátterében a fokozott szellemi munka és a magas vérnyomás állhatott. 1532-től pedig bal lábán egy nyílt seb igényelt állandó kezelést. Betegségei főleg akkor kínozták, amikor távol volt otthonától és orvosától.

Helyzetét az önirónia, a humor, a hit és a szolgálat iránti elköteleződés tette elviselhetővé. 1527-ben is volt egy nagyon súlyos betegsége, 1537-ben Schmalkaldenben pedig szívproblémákkal, vesegörcsökkel és hólyagelzáródással küzdött, mégis összefoglalta teológiai álláspontját a választófejedelem kérésére a *Schmalkaldeni cikkek*ben. 1541-ben hosszú ideig kínzó szem-, fej- és fülfájás gyötörte. Mindhárom alkalommal felkészült a halálra. Több olyan esetről is tudunk, amikor nem menekült el járvány idején: 1516-ban Staupitz rendfőnök utasítása ellenére nem hagyta el a kolostort, 1527 augusztusában az egyetem a fenyegető pestisveszély miatt Jénába költözött, ám Luther Wittenbergben maradt, előadásokat is tartott, sőt betegeket és haldoklókat gondozott. Hasonlóan tett az 1529-es, az 1535-ös és az 1539-es járványok idején is.

1542-ben saját kezűleg írta meg németül hatoldalas végrendeletét, amelyet munkatársai, Melanchthon, Cruciger és Bugenhagen hitelesítettek. Ez ma a Magyarországi Evangélikus Egyház tulajdonában van. A kor jogrendjével ellentétben özvegyét tette általános örökösévé és gyermekei gyámjává. Tudta, hogy neki kiközösített és kiátkozott egykori szerzetesként jogilag nincs végrendelkező képessége és szökött apácaként a feleségének nincs öröklési joga.

Amikor 1545 decemberében az itáliai Trentóban összeült a zsinat, Luther már két sikertelen békítési kísérleten volt túl a mansfeldi grófok birtokperében. 1546 elején ismét szülővárosába, Eislebenbe utazott ez ügyben, ám betegsége komolyra fordult. Február 14-én még levélben gyógyszert kért Melanchthontól Wittenbergből, február 16-án pedig papírra vetette halála után megtalált utolsó szavait németül egy néhány soros latin szöveg végére: *„Senki ne gondolja, hogy a Szentírást eléggé megértette, még ha száz éven át irányította volna is a hívek közösségét* […] *Koldusok vagyunk. Így igaz."* Február 17-én súlyos mellkasi fájdalmai voltak, amelyet unikornis, vagyis egy északi-sarki cethal szarvából készített orvossággal kezeltek.

1546. február 18-án halt meg a városi írnok Szent András-templom terén álló házában. Három fia, Justus Jonas és több orvos is mellette volt utolsó óráiban, akik aprólékosan leírták az eseményeket. Február 19-én a Szent András-templomban önkoporsóban ravatalozták fel, s Justus Jonas mondott gyászbeszédet. Luther földi maradványait gyászhintón szállították Hallén keresztül Wittenbergbe, ahová február 22-én érkezett meg, és a vártemplomban, közvetlenül a szószékkel szemben temették el Bugenhagen és Melanchthon istentiszteleti gyászbeszéde mellett. Hamarosan kitört a schmalkaldeni háború, és császári spanyol csapatok vonultak be Wittenbergbe, de Luther sírját érintetlenül hagyták.

NÉMETH ISTVÁN

Luther-kronológia

1483. november 10.
Luther Márton születése

1500-tól
növekszik a búcsúcédulák kereskedelme. A késő középkor óta egyre több hívő fizet az egyháznak, hogy halála után lerövidüljön a tisztítótűzben eltöltendő büntetési ideje. A beszedett pénzeket reprezentatív templomok építésére fordítják

1505
apja akarata ellenére Luther megszakítja jogi tanulmányait, és belép az erfurti Ágoston-rendi kolostorba

1507
Luthert pappá szentelik. 1511-ig az erfurti és wittenbergi egyetemen teológiát tanul, és egyidejűleg egyetemi előadói megbízást is vállal.

1512
teológiai doktora lett Wittenbergben. Az Ágoston-rendi konvencióban rendházfőnök Wittenbergben; 1515-ben Meissen és Türingia tartományi helynöke

1517
a Domonkos-rendi Johannes Tetzel Wittenberg környékén a hívek között a búcsúcédulákat népszerűsíti

1517. október 31.
Luther 95 tételével a búcsúcédulák kereskedelme ellen fordul. A Vatikán önmérsékletre szólítja fel a teológust

1518
a kúria pert indít Luther ellen, és Rómába hívja. Bölcs Frigyes szász választófejedelem közbenjárására nem a Vatikánban, hanem Augsburgban hallgatja ki Thomas Cajetan pápai legátus. Luther megtagadja tézisei visszavonását, és elmenekül Augsburgból

1519. január 12.
meghal Miksa császár. Fél évvel később unokáját, V. Károlyt német-római császárrá választják. A császár Luther és az egyház kibékítésére törekszik

1520
Luther nyilvánosságra hozza alapvető reformációs írásait (*A német nemzet keresztyén nemességéhez a keresztyénség állapotának megjavítása ügyében; Az egyház babiloni fogságáról*; *A keresztyén ember szabadságáról*)

1520. június 15.
X. Leó pápa kiközösítéssel fenyegeti Luthert

1521. január 3.
Luthert egyházi átokkal sújtják

1521. április 17–18.
a wormsi Reichstagban a császár kihallgatja Luthert, aki megtagadja tanai visszavonását

1521. május 4.
Bölcs Frigyes szász választófejedelem Junker Jörg (György lovag) néven 1522 márciusáig rejtegeti Luthert az Eisenach melletti Wartburg várában. Ezt az időt Luther az *Újtestamentum* németre fordításával tölti

1521. május 8.
a wormsi rendeletben Luthert és híveit kiközösítik, írásait és azok terjesztését betiltják

1521 után
a reformáció tanai elterjedtek s a választófejedelmek és városi tanácsnokok növekvő mértékben támaszkodnak rájuk saját érdekeik érvényesítéséért

1523
Luther megjelenteti írását *A világi felsőségről* címmel. Ebben megfogalmazza a két birodalom tanát, vagyis azt, hogy meddig terjed a világi hatalom, és hol kezdődik az evangéliumé

1524–1525
a parasztháborúban a felkelők többek között Luthernek a keresztény ember szabadságáról szóló írására hivatkoznak. Luther végül *A parasztok rabló és gyilkos hordái* ellen című írásában felszólítja a választófejedelmeket, hogy minden eszközzel harcoljanak a parasztok ellen, mert azok zavarják a világi rendet

1525. június 13.
Luther feleségül veszi Katharina von Borát, egy egykori apácát, s mindketten szakítanak szüzességi fogadalmukkal

1527
Marburgban megalakítják az első protestáns egyetemet

1528
A berni vita után Bernben és rövidesen a kantonok államszövetségének más részeiben is elterjed Ulrich Zwingli reformációja

1531. február 27.
a protestáns választófejedelmek a schmalkaldeni védelmi szövetségben egyesülnek

1533
az angol egyház elszakad Rómától. Az új anglikán egyház feje a király, VIII. Henrik lesz

1541 után
Genf Kálvin révén a protestantizmus legfontosabb nemzetközi központja lesz

1546. február 18.
Eislebenben elhunyt Luther Márton

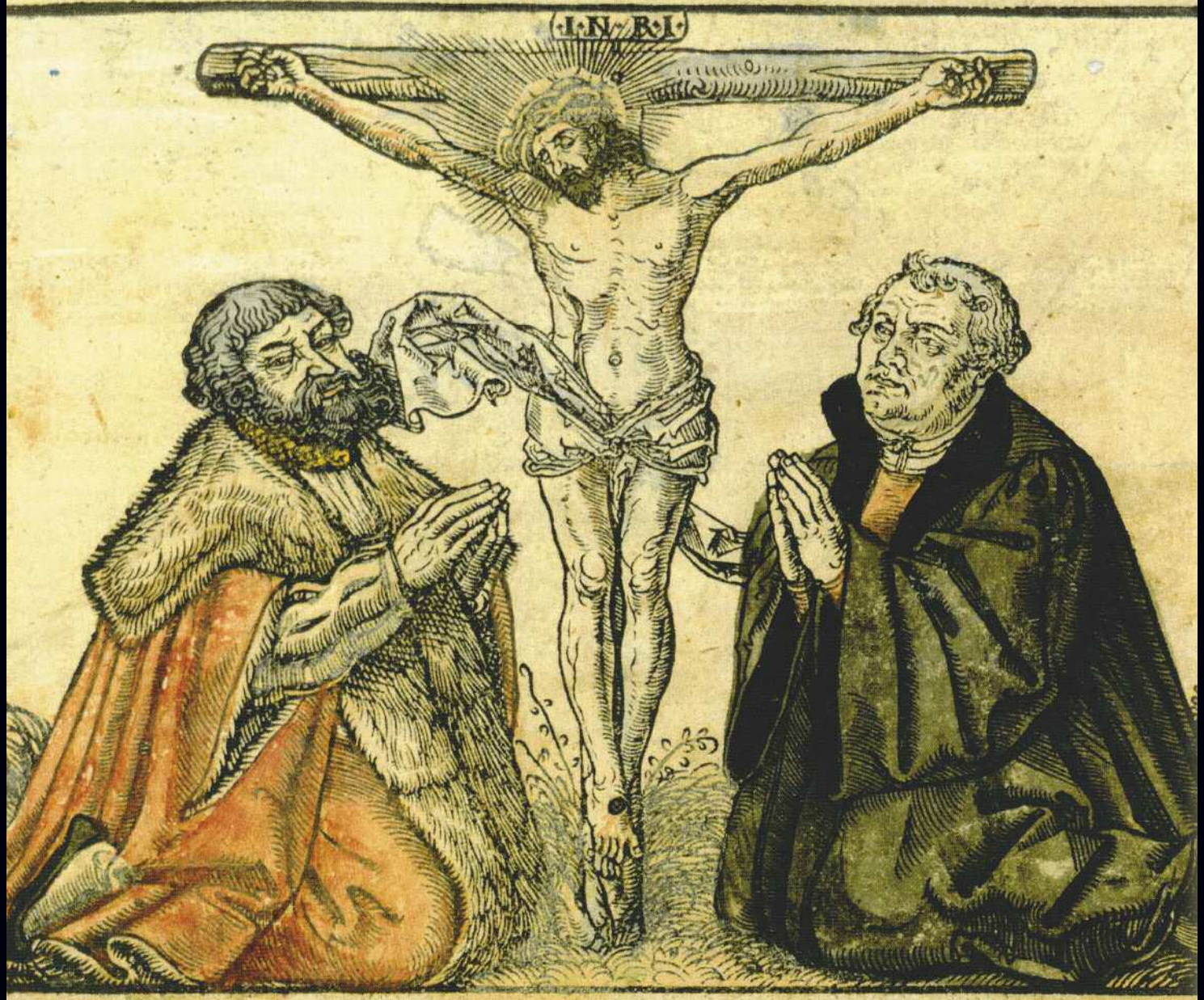
1546. július–1547. április
a schmalkaldeni háborúban a császári oldal legyőzi a protestánsokat

1548
az augsburgi átmeneti állapot – V. Károly császár birodalmi törvénye a protestánsok ismételt betagolásáról a katolikus egyházba, amit a katolikusok és protestánsok egyaránt elutasítanak

1555
az augsburgi vallási béke: cuius regio, eius religio

Das newe Testament.

auffs new zugericht.

Doct: Mart: Luth:

Witeberg.

Gedruckt durch Hans Lufft.

1 5 4 6.

CSEPREGI ZOLTÁN

Az evangéliumi mozgalom

A lutheri reformáció elterjedése Magyarországon

A lutheri reformáció hatásait már az 1520-as évek elejétől tapasztalhatjuk Magyarországon. Az első diákokat Besztercebánya és Lőcse küldte a wittenbergi egyetemre (1522), majd Buda, Segesvár és az erdélyi egyházmegye (1523), az esztergomi egyházmegye (1524), továbbá a Liptó vármegyei Hibbe (1526) következett a sorban.

A reformációpárti humanizmus első jeleként értékelhetjük Bartholomaeus Francfordinus selmecbányai jegyző 1522. május 19-én kelt levelét, amelyet Georg Eysker körmöcbányai jegyzőhöz intézett. Rómából hazatérve az akkor már reformátori meggyőződésű budai prédikátort, Conrad Cordatust üdvözölve Luther állítólagos nürnbergi idézéséről is megemlékezett: *„A császár birodalmi gyűlést tart Nürnbergben, meg van oda idézve a mi Lutherünk, akit az Úr Jézus áldjon meg, akinek legállhatatosabb hirdetője.”*

Az információáramlás csatornái a reformáció kezdeti szakaszában a könyvek, a diákok, a humanista levelezés s maguk az utazó, határokat átlépő és külföldi állásokba elszegődő személyek voltak. Az 1523-as és 1525-ös országgyűlések már egy-egy törvénycikkben foglalkoztak az új, akkor eretnekségnek számító tanok szankcionálásával. Az eszmék terjedésében ugyanakkor komoly gátat jelentettek a nyelvhatárok.

A Luther által németre fordított *Újtestamentum* 1546. évi kiadásának címoldala, Wittenberg

A korai reformáció adataiból levonható első tanulság nemzetiségi: az első reformátorok német anyanyelvűek vagy németül beszélők voltak, vagy ha ez nem is állapítható meg mindenkiről pontosan, akkor is német nyelvi környezetben élő, működő személyekről van szó. A források mind német nyelvű közegben keletkeztek – többségükben német polgárságú városokban, német ajkú bányászok körében és a dinasztikus kapcsolatok miatt többnyelvű királyi udvarban, ahol főleg a németet használták közvetítő nyelvként –, s nagyobbrészt németül (kisebbrészt latinul) maradtak fenn. Bár az állami és egyházi adminisztráció nyelve a latin volt, s a humanista levelezés is a klasszikus nyelvet preferálta, a városi ügyintézés és a magánlevelezés már a helyi többség anyanyelvén folyt.

Négy reformációs góc

1526 előtt négy reformációs góc rajzolódik ki Magyarországon: Sopron, Buda (a királyi udvarral), a Garam menti bányavárosok és a felső-magyarországi szabad királyi városok. A magyar és a német nyelvterület határán álló Sopron évszázadokon keresztül fontos kereskedelmi és kulturális közvetítő szerepet töltött be. Üzleti kapcsolatrendszere Ausztrián és Morvaországon túl Észak-Itáliáig és Dél-Németországig húzódott. A város középkori levéltára szinte kivételes szerencsével (tűzkár és háborús pusztítás nélkül) maradt fenn, ezért itt találjuk a „lutheri eretnekség" ügyében felvett legrészletesebb nyomozati jegyzőkönyvet.

Érdekes tapasztalat, hogy a fekvése és fejlődése alapján közeli Pozsonyban csak évekkel később mutatkoznak jelei a reformációnak. A két város egyházi helyzete között az a fontos különbség, hogy míg Sopronban a plébános volt a legmagasabb egyházi hatóság, addig Pozsonyban mind a káptalan, mind a pozsonyi főesperes gondoskodhatott a reformációs erjedés megfékezéséről. Nem véletlen, hogy első konkrét pozsonyi adatunk a témában éppen egy kivégzés, ez is már a Mohács utáni időből, 1528-ból.

Az ország fővárosának, Budának a művelődési intézményei és nemzetközi kapcsolatai szintén kivételesek, ezért az itt zajló folyamatok nem vetíthetőek ki az egész országra. A városban megforduló papok, iskolamesterek és diplomaták ugyan nem lettek törvényszerűen, automatikusan reformátorokká, mégis óriási jelentősége volt annak, hogy Budán egy pontba futottak össze a különböző szintű és irányultságú kapcsolatrendszerek szálai: a német anyanyelvűeké, a humanistáké, az udvari politikáé és az úgynevezett evangéliumi mozgalom híveié – egymásra rakódva, hatásokat katalizálva és híreket továbbítva, vallási eszméket, esztétikai értékeket, személyes érvényesülést és politikai befolyást kölcsönösen összekapcsolva. Az új eszmékre fogékony Mária királyné nem lépett fel kezdeményezőként vagy szervezőként, hanem egyszerűen jelenlétével, közjogi súlyával emelte más szintre ennek a hálózatnak a szerepét és külső megítélését. Ellenfelei pontosan érzékelték ezt a veszélygócot, így egykettőre meglelték az ellenszert *„a királyné lutheránus németjeinek"* kompromittálásában.

A reformációval szimpatizáló legtöbb személy viszont a Garam menti bányavárosokhoz kötődik. Sok adatunk van rá, hogy az 1520-as években Besztercebányán, Selmecbányán és Körmöcbányán a városi tanács alkalmazott a saját költségén rövidebb-hosszabb időre vendég prédikátorokat. Ennek a gyakorlatnak a hátterében több helyütt az egyházi reformokra hajló tanácsosok és az ezeket fékező plébánosok ellentéte állt. Ahol nem sikerült a meglévő papi állásokat „evangéliumi" szellemű igehirdetőkkel betölteni, ott átmenetileg a város gondoskodott új prédikátorok alkalmazásáról.

Az eretneknyomozások megállapítása szerint a bányavárosokban ugyan-

HISTORIA
ECCLESIÆ
REFORMATÆ,
IN
HUNGARIA ET TRANSYLVANIA,
Inter perpetua certamina & afflictiones à primordiis præcipue repurgatorum ſacrorum ad recentiora tempora per Dei gratiam conſervatæ:
Ex monumentis fide digniſſimis a Viro quodam doctiſſimo magnam partem congeſta; nunc autem acceſſionibus multis locupletata, & hoc ordine concinnata,
A
FRID. ADOLPHO LAMPE,
SS. Th. D. Ej. & Hiſt. Eccleſ. in Academia Ultrajectina hactenus Prof. Ordin.
TRAJECTI AD RHENUM,
Apud JACOBUM VAN POOLSUM,
M. D. CC. XXVIII.

A magyarországi és erdélyi református egyház történetének első összefoglalója. Debreceni Ember Pál műve nyomán írta: Friedrich Adolph Lampe. 1728, Utrecht

úgy megtalálható volt a német reformáció könyvtermése, mint Sopronban vagy Nagyszebenben. A bányavárosi felkelés idején (1525) a bányászok – egyértelműen Luther példáját követve – a Szent Pál-féle apostoli üdvözletet (Róm 1,7) használták megkülönböztető, ismertetőjelként, s elvbarátaikhoz intézett leveleiket általában ezzel vezették be: *„Kegyelem és békesség!”* Az apostoli üdvözlet náluk, akárcsak a németországi evangéliumi mozgalomban, identifikációs eszközként szolgált. Az új egyházi nyelv jellegzetes, jelszószerű fordulata volt ezenkívül a *„kereszténység és evangéliumi”* szókapcsolat.

A bányavárosokkal összehasonlítva a felső-magyarországi szabad királyi városokban ritkábban és viszonylag későn találkozunk hasonló jelenségekkel. Valószínűleg az az általános következtetés is levonható ebből, hogy nyugatról kelet felé haladva a reformáció jelei szórványosabbak és egyre későbbi keletűek.

Erdély szinte teljesen hiányzik a korai reformáció térképéről annak ellenére, hogy a szászok ugyanúgy a német etnikumhoz tartoznak, mint például a cipszerek, és hogy Nagyszebenben ugyanúgy már 1524-ben könyvek és eretnekek utáni nyomozás zajlik, mint Sopronban.

Városi, német nyelvi közeg

A magyarországi reformátor-életrajzokban feltűnő az életpályák ívének hasonlósága. Hőseink wittenbergi útjuk előtt is próbálkoztak saját városuk reformálásával, s éppen az ebből támadt konfliktusok űzték el őket hazulról. Ezután a wittenbergi reformátorok támogatásával futottak be karriert egy-egy lutheránus tartományi egyházban. Több magyarországi reformátor életrajzának és teológiai besorolásának vizsgálatakor sajátos, egyben a régióra nézve tipikus probléma merül fel. A jelenséget legegyszerűbb a már említett Conrad Cordatus példáján bemutatni. Cordatus budai prédikátorra valószínűleg olvasmányai révén, talán 1521-től kezdve hatottak a reformáció eszméi. 1524-ben fényes gyülekezet előtt, a királyi pár jelenlétében prédikált *„a pápa és a bíborosok ellen”,* aminek következtében menekülnie kellett. Nevét néhány héttel később már a wittenbergi egyetem anyakönyvében találjuk. A következő években újra és újra megfordul Magyarországon és Wittenbergben is, ahol Luther közeli, bizalmas munkatársa és Melanchthon keresztkomája lesz, mozgalmas életét a brandenburgi Stendal lutheránus szuperintendenseként fejezi be. Cordatus kezdte feljegyezni Luther mondásait *(Asztali beszélgetések).*

A szakirodalom források hiányában előszeretettel vetít vissza későbbi adatokat és állapotokat, ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy Cordatus 1524-ben Budán „lutheri szellemben” prédikált volna, legfeljebb úgy fogalmazhatunk, hogy egyházkritikus, feltehetőleg reformátori eszmék hatására fogant beszédeket tartott. Kérdés viszont, mennyiben voltak korai törekvései lutheriek. Az indokolatlan visszavetítés ugyan időnként nemcsak a szakirodalom, hanem maga a vizsgált személy későbbi emlékezetének rovására is írandó, mert szövegszerűen kimutatható a növekvő teológiai kontroll utólagos kozmetikázó hatása, de a kérdés ettől kérdés marad: mit érthettek reformátoraink az általuk sokat emlegetett „evangéliumon”, mielőtt közvetlen kapcsolatba kerülhettek volna a wittenbergi teológiával? Egzakt válasz erre természetesen nincs, mégsem elég belenyugodnunk az ellenfelek sommás ítéletébe: *„Ez egy lutherista!”*

A források a reformáció számottevő hatását mutatják ki Magyarország német ajkú közegében a mohácsi csata előtti időszakban, de adataink szerint a mozgalom akkor még nem lépte át az országon belül húzódó német–magyar nyelvhatárt. Kijelenthető tehát, hogy a reformáció tanítása 1526-ig kizárólag városi, német nyelvi közegben érhető tetten. A magyar etnikum egyértelműen a mohácsi vereség teológiai értelmezésére, azaz a szentek tiszteletének kritikájára lesz majd csak fogékony, ahogyan ezt az első jelentős magyar nyelvű reformátor, Dévai Mátyás írói munkásságában találjuk, aki csak 1530-ban kezdte reformátori tevékenységét.

Hitvita a kocsmaasztaloknál

A reformáció soproni megjelenéséről az első adatok egy eretnekvád kivizsgálásához kapcsolódnak. A soproni eretneknyomozásra II. Lajos 1524. október 14-én Budán kelt rendeletében Szegedi Gergely ferences szerzetest küldte ki. A vizsgálat első, Kristóf ferences prédikátor ellen folytatott része a soproni plébános által összeírt nyolc vádpontra összpontosított az érintett prédikátor, illetve összesen 29 tanú meghallgatásával. A vád szerint Kristóf azt prédikálta, hogy

1. nem kell engedelmeskedni a pápának;
2. bármely pap feloldozhat mindenféle bűnök alól;
3. a lelki gyónás helyettesítheti a fülbe gyónást;
4. a szenteket és Szűz Máriát nem kell imádni, közbenjárásukra nincs szükség;
5. nincs szükség testi böjtre;
6. feleslegesek a templomok és az oltárok;
7. a soproni papok paráznasága nyilvánvaló, ezért nem misézhetnek;
8. Sopronnak nincs szüksége zsidókra, mert papjai maguk űznek uzsorát.

Gyengítette a vád súlyát, hogy a feljelentő csupán egy állítását tudta saját tanúvallomásával alátámasztani, míg a többi pontot pusztán szóbeszédre alapozta. A jegyzőkönyv tartalmát úgy összegezhetjük, hogy e pontok alapján sem Kristóf nem ismerte be a tévtanítás vétkét, sem a tanúk nem támasztották azt érdemben alá. A szerzetes az első hat vádat tagadta vagy kimagyarázta, az utolsó kettőt pedig olyan határozottan fenntartotta, hogy II. Lajos november 16-án külön rendeletben intette a soproni papokat ágyasaik elbocsátására. Az eljárásnak ez a végső mérlege egyértelmű a király 1525. január 11-i leveléből is, amely a vizsgálat lezárultával a ferenceseket alaptalanul bepanaszoló soproni plébánost marasztalja el, s jogosnak ismeri el a kolostor kártérítési igényét jó hírének csorbítása miatt.

A nyolc vádpont körül kikristályosodó tényállás a mai történész szemével nézve sem minősül olyan tévelygésnek, ami szembehelyezkedne a korabeli egyházban elfogadott véleményekkel. Ami eltávolodik kissé a dogmatikus fősodortól, azt még mindig elhelyezhetjük a speciális ferences hagyománynak akár a misztika, akár a spiritualizmus, akár a társadalmi kérdések irányába nyitott területén. Ugyanez áll Kristóf két évvel azelőtt működő, név szerint nem ismert ferences prédikátor elődjének kijelentéseire, aki a soproni plébános emlékei szerint éppen azokhoz hasonló nézeteket osztott, amilyeneket 1516 és

1520 közötti ferences forrásokban találni: az oltár- és templomépítések kritikája, valamint a papok egyenlőségének hirdetése a feloldozási hatalom tekintetében, hiszen szerintük nemcsak a pápa, hanem minden pap adhat a bűnök alól teljes feloldozást.

A vizsgálat második része egy oltárigazgató polgárpukkasztó kijelentésével kapcsolatban faggatta a tanúkat, hogy tudniillik Isten lélek, se érzékszervei, se végtagjai nincsenek, így ismereteket sem szerezhet, gondot sem viselhet a világra. A kijelentés tanúi ugyanis, közöttük egy suszter, bor mellett arról vitatkoztak, van-e Istennek keze, lába, szeme és füle, vagyis az ember hozzá hasonlatos lény-e. Nyilván nem közvetlen olvasmányaikra hagyatkoztak, hanem valaki a saját szája íze szerint adta elő nekik a német reformátor gondolatait. A lényeg az, hogy egyszerű emberek befogadták, részben egyetértettek vele, részben vitatták.

A vizsgálat harmadik része Moritz Pál soproni polgár megbotránkoztató viselkedését igyekezett feltárni. Az ő esetében megállt a böjt megszegésének és a lutheri könyvek birtoklásának vádja, bizonytalan volt viszont, hogy valóban elhangzottak-e a vádlott szájába adott közhelyes mondatok, mint például a fa- és kőbálványok kicsúfolása. A soproni polgár bírái ugyanígy értékelték a nyomozás eredményét, mert a vádlott, miután könyveit önként beszolgáltatta, s azokat elégették, csupán a böjt egy rendbeli megszegéséért szenvedett büntetést.

A soproni „tévelygések" feltételezhető okai között ezek szerint ott lehet a ferences prédikátorok egyházkritikája, a papok elkényelmesedése, de ott lehetnek tényleges Luther-olvasmányok, valóban reformátori szellemű prédikációk is. A vallomásokból a következőképpen rekonstruálható Kristóf valamely szent ünnepén tartott beszédének gondolatmenete: a szentek semmit sem saját érdemükből érdemeltek ki, és akik ezt állítják, főbenjáró hazugságot mondanak, hanem a szentek *„hit által győztek meg országokat".* Meglepő – és ezért komolyan hitelt kell adnunk ennek a részletnek –, hogy éppen az egyetlen laikus tanú vallomása őrizte meg a másik hivatkozott bibliai helyet: *„nem önmagunktól vagyunk alkalmasak".* Ez az érvelés már az adott teológiai rendszer kereteit szétfeszítő reformátori prédikációként értelmezhető, vagyis a szentek tiszteletének problémájáról a személyes hit kérdésére helyezi át a hangsúlyt.

A késő középkori világképben a bűnös ember fokozatosan, több lépcsőben lesz igazzá és nyeri el az üdvösséget, kezdve a földi időben s befejezve a mennyei örökkévalóságban, jó cselekedetek és az egyházban kiszolgáltatott kegyelmi eszközök révén, keresztül a tisztítótűzön, végül pedig az utolsó ítélet aktusában. Ezt a lépcsőzetességet tükrözi az e világi egyháznak és a szentek galériájának hierarchikus szerkezete, a bűnök és a vezeklési formák rangsora, a szerzetesi fogadalmak és az egyházi rendek fokozatai.

A reformátori tanítás nem egyes dogmák elutasítása vagy mindennapos visszaélések kritikája, hanem magának a lépcsőzetes rendszernek a kategorikus tagadása: az emberi közreműködés hiábavalóságát, a feltétel nélküli megigazulást hirdeti, kárhoztatja a jó cselekedetek, a vezeklés, a kegyességi formák, fogadalmak érdemszerző jellegét. A középkor mélyen tagolt világát egyetlen erőtér mentén rendezi át, egyszerűsíti le, egyetlen rendbe sorol püspököket, szerzeteseket, világiakat.

Az „evangéliumi" tanítás kétségbe vonta a hagyományos játékszabályok létjogosultságát, s helyette a régivel egyetlen ponton sem összeegyeztethető új rendszert kínált. Ez fogalmazódott meg a közismert éles alternatívákban, mint például nem érdemből, hanem kegyelemből; kötöttség helyett szabadság; emberi találmányok helyett a *Szentírás* szava vagy éppen Lucas Cranach híres párhuzamos fametszetsorozatában, Krisztus és az Antikrisztus szenvedéstörténetében (1521).

A soproni vizsgálat mindhárom része tartalmaz egy-egy olyan elemet, amely fényt derít a formálódó új egyházi nyelv eredetére, műhelyeire. A vizsgálat első részében olvashatjuk: *„mikor összejönnek a kocsmába, egy, aki érti, olvassa* [a lutheri könyveket], *a többiek hallgatják, tízen, húszan, ahányan vannak, és annyi gyalázattal illetik őszentségét, a bíborosokat és másokat, hogy szörnyű hallgatni. Aztán minket* [soproni papokat] *szidnak a laikusok."*

A második nyomozásban ugyanerre a társadalmi közegre vonatkozik egy bevezető félmondat: *„ivás közben beszélgettek a papokról, hogy az a hír járja: meg kéne házasodniuk".* Moritz Pál vádlott szavai pedig pontosan fo-

Luther *Bibliá*jának a Fuggerek által finanszírozott luxuskiadása a fejedelmek számára. Az illusztrációkat többek közt Holbein és Cranach készítette. Augsburg, 1535

galmazzák meg a hazai reformáció kettős eredetét: ő maga hitbeli nézeteit részben a németektől vette, részben saját tapasztalataiból szűrte le – ahogy az imént idézett kocsmajelenetben is egymásra válaszolnak a felolvasott lutheri szövegek és a helyi történetek.

Egyházszervezet, hitvallások és tanfejlődés

Az 1540-es évektől kezdve szerveződtek meg az evangélikus egyház keretei (elsőként a Balatontól délre és északra, a Mátyusföldön, a felső-magyarországi városokban és Erdélyben). A nagyobb egységek élén szenior vagy szuperintendens állt, aki papokat is szentelt, azaz püspöki funkciókat gyakorolt (például Bornemisza Péter, Dávid Ferenc, Huszár Gál, Sztárai Mihály). Egyes területeken (például a Dunántúlon) a római katolikus egyházszervezet mellett jöttek létre evangélikus gyülekezetek, másutt (például a Szepességben) plébániák egész sora csatlakozott az új irányzathoz.

A 16. században a királyi Magyarországon az evangélikus egyház formálisan még nem vált el a katolikus egyházszervezettől, a világi hatóságok hallgatólagosan megtűrték ugyan, de ez a kölcsönös kompromisszumkészségen nyugvó, törékeny béke törvényes biztosíték híján időről időre veszélybe került. A közjogi elismerés az evangélikusok számára először az 1606-os bécsi békében, majd az azt törvényerőre emelő 1608. évi I. törvénycikkben született meg. Az 1609-ben nádorrá választott Thurzó György hívta össze és vezette le a zsolnai zsinatot 1610-ben, amely a (három-három vármegyét összefogó) biccsei, bajmóci és bányavárosi egyházkerületek életre hívásával megteremtette az evangélikus egyházszervezetet és gondoskodott a püspökök megválasztásáról. A lelkészjelöltek felavatása addig főleg Wittenbergben vagy a sziléziai Briegben történt, 1610-től viszont az egyházkerületenként vezetett ordinációs anyakönyvek szinte hézagmentes lelkészi névsorokat tartalmaznak. A zsolnai döntéseket egészítette ki az 1614-es szepesváraljai zsinat az úgynevezett ötvárosi egyházkerület megszervezésével.

A legfontosabb teológiai orientációt a wittenbergi egyetem jelentette. A 16. században több mint ezer magyarországi hallgató fordult meg itt. Az evangélikusok első zsinatain megfogalmazott hitvallások (erdődi zsinat 1545, eperjesi zsinat 1546, az erdélyi szász egyházak reformációja 1547, *Ötvárosi hitvallás* 1549, *Consensus doctrinae* 1557, *Bányavárosi hitvallás* 1559, *Szepesi hitvallás* 1569) Philipp Melanchthon hatása alatt álltak.

A tridenti dekrétumok elfogadása és közzététele (1563) előtt a katolicitásnak egy tágabb, rugalmasabb felfogása uralkodott, amely az egyházi rítus számos kérdésében megtűrt eltérő véleményeket és gyakorlatot. A felsorolt hitvallások mind ennek a katolicitásnak a keretei között mozogtak: előszeretettel hivatkoztak a *Szentírás* mellett – általánosan vagy név szerint – hagyományos tekintélyekre, főleg az apostolokra és az egyházatyákra, de szórványosan skolasztikus teológusokra is.

A hitvallások funkciója az idő előrehaladtával változott: Magyarországon az 1549-ben benyújtott *Ötvárosi hitvallás* még csak a kifelé történő számadást és önigazolást szolgálta. Átadásával feladatát betöltötte, legfeljebb hivatkozási alapul szolgált a későbbiekben, de ekkor sem maga a szöveg, hanem a benyújtás aktusa. A nyomdai lehetőségek hiánya mellett részben ez a magyarázata annak a sajátos körülménynek, hogy eredeti példány vagy a benyújtással egykorú másolat nem maradt fenn.

1560-tól e hitvallás gyökeresen új funkciót kap: a tanításban való belső egyetértésnek lesz a záloga. Egyszerre fontossá válik a tartalma is, másolatok

készülnek, az ötvárosi zsinatokon rendre felolvassák és aláírják. Összetartásra természetesen ott van szükség, ahol a széthúzás jelei mutatkoznak; s az írott tekintély is az élő példaképek halálával értékelődik fel, nem véletlenül említi így egyik 16. századi forrásunk épp az 1560. évet az *Ötvárosi hitvallás* keletkezésével kapcsolatban: *„Philippus* [Melanchthon] *halála körül”.* Vagyis a keletkezés vonatkozásában máris pontosítanunk kell: megkülönböztetve a szöveg és a szöveghez kötődő funkció létrejöttét. Nemcsak a hagyomány többszólamú tehát, hanem maga a keletkezéstörténet is többrétegű.

A hitvallások megalkotásakor kitűzött célok mellett idővel újabb funkciók tapadtak a szövegekhez, amelyek egy többszintű befogadási folyamatot idéztek elő. Az iratok tehát eredetileg számadásul és igazolásul szolgáltak, az egyházi és világi felsőbbség előtt kellett bizonyítaniuk a benyújtók tiszta tanítását és helyes vallási gyakorlatát. Ezen túl – akár a német reformátorok bevett hitvallásaival együttesen – írásban rögzített alapját is képezték a képviselt közösség egyházi szerveződésének. Később a lelkészek tanításbeli egységét biztosították, ekkortól jelentek meg az aláírások a szövegek végén. Végül pedig hivatkozási alapul szolgáltak a közösségnek, hogy régi privilégiumokra (például egykori uralkodói jóváhagyásra) támaszkodva új előjogokat (például az adott területen felekezeti kizárólagosságot) harcoljon ki magának.

A meglévő latin iskolák átszervezésével és újak alapításával – ugyancsak a melanchthoni humanista iskolareform szellemében – jött létre az evangélikus iskolahálózat, amely 1600 körül már több mint száz intézményből állt. A nemesi patrónusok és a városi magisztrátusok támogatása biztosította az anyagi alapokat, míg a külföldi egyetemeken képzett tanárok a magas színvonalat. A középfokú iskolák közül tartósan kiemelkedett az akadémiai tárgyakat is oktató soproni (1557) és pozsonyi líceum (1608), valamint az eperjesi kollégium (1667).

A katolikus reform

1548-ban a pozsonyi országgyűlés nyolc törvénycikkben rendelkezett az egyházi ügyekről. Félreértésből vagy kényelmességből rendszerint csak egy rendelkezést emlegetnek közülük, azt, amely szerint az anabaptistákat (újrakeresztelőket) és a szakramentáriusokat (azaz a református úrvacsoratant vallókat) ki kell űzni az országból. További hibaforrás, hogy még ezt a rendelkezést sem idézik teljes terjedelmében, figyelmen kívül hagyják az anabaptisták és a szakramentáriusok jelzőjét: *„akik még az országban vannak”,* és elhallgatják az utána következő tilalmat: többé ne fogadjanak be ilyeneket az ország határai közé.

A teljes törvénycikkből világos, hogy kiket céloz a kitiltás: a külföldről az országba menekült anabaptistákat és a menedéket kereső szakramentáriusokat. Az anabaptisták kitiltását illetően elsősorban az 1535-ben bekövetkezett münsteri katasztrófára kell gondolni, de magyarországi vonatkozásban az ezzel egyidejű morvaországi üldöztetésükre is ajánlatos utalni. Ezen adatok alapján nyer értelmet és jelentőséget a jelző: *„akik még az országban vannak”.* Minthogy pedig az 1548 előtti időből nincsen adat szervezett szakramentárius közösségekről, a szakramentáriusok esetében szintén fontos kitétel: ilyeneket senki se merjen befogadni az országba.

A protestáns történeti hagyományban elterjedt értelmezéssel ellentétben szó sincs a törvénycikkekben az ágostai hitvallásúak megtűréséről. A törvények alapvető célja a római katolikus egyház reformálása, azaz az ősi egyház reformok útján történő helyreállítása. Ide tartozik például az a rendelkezés, hogy a főpapok látogassák meg a helyi egyházakat, vizsgálják meg, szabályosan felszentelt papok-e az istentiszteletet végzői és a papi javadalmak élvezői, milyen a tanítás, és állítsanak szolgálatba szabályosan felszentelt papokat. Így tehát mindazok a helyi egyházak veszélybe kerültek, amelyekben a főpapok, illetve a király megbízottjai a törvény célkitűzésével ellentétes állapotokat találtak. Különösen veszélyben voltak azok a közösségek, amelyekben érvényesült az evangélikus reformáció, és lelkészeik már Wittenbergben vagy más protestáns egyházban jelentkeztek papszentelésre.

A főpapok arra is utasítást kaptak, hogy büntessék meg a szolgálatra méltatlanokat, vagyis azokat, akik szabályos felszentelés nélkül végeznek szolgálatot. A számonkérés és tiltás azonban csak a rendelkezések egyik oldala volt, a másik az egyházépítés: a prelátusok minden mezővárosban és faluban állítsanak be olyan plébánosokat, akik ismerik az igaz tanítást, azt oktatják, és a szentségeket a szent katolikus egyház rítusa szerint szolgáltatják ki. Mindezeket együttvéve tehát a törvény 1548-ban elindította a Magyar Királyságban a katolikus reformációt.

Tanulságos a kapcsolat vizsgálata a katolikus reform magyarországi megindítása és a német-római császár által az augsburgi birodalmi gyűlésnek benyújtott és ott elfogadott, 1548. június 14-re datált *Formula reformationis* között. Közös vonásuk, hogy létrejöttükben meghatározó szerepet játszott I. Ferdinánd király, és hogy a „reformáció” szón a katolikus kultusz visszaállítását értik. Ennek ismeretében végképp csődöt mond az a szemlélet, hogy az 1548-as magyarországi vallásügyi törvény az ágostai hitvallás követőinek és színlelőinek bármiféle védelmet biztosított volna. A törvény végrehajtásának az ország némely területén, a kiváltságos városokban és nagyurak birtokain végbement története téveszthette meg a törvény értelmezőit, mert figyelmen kívül hagyták a másutt látható folyamatokat: az immár megbélyegző értelemben prédikátoroknak mondott protestáns papok üldözését.

A vallási sérelmek

A bécsi békét követő évtizedeket az evangélikus egyházi élet és kultúra virágzása jellemezte, ezt leginkább a hazánkban megjelent nyomtatványokon tudjuk lemérni: négy nyelven (magyarul, németül, csehül és latinul) nagy tömegben jelentek meg könyvek az evangélikus templomok és iskolák számára, sőt már az úgynevezett kegyességi irodalom termékei is – egyéni olvasásra és otthoni felolvasásra.

A békés fejlődésnek az úgynevezett gyászévtized (1671–1681) vetett véget a gályarabperekkel, halálos ítéletekkel, várfogsággal, több száz lelkész emigrációjával, a templomok és iskolák többségének bezárásával és elvételével. A gályarab-irodalom viszont felhívta Európa figyelmét a magyarországi protestánsok sorsára, s az emigránsok személyes befolyásukkal, ösztöndíjak, jótékonysági alapok létrehozásával jelentősen megkönnyítették a következő nemzedék számára a külfölddel való kapcsolattartást, az egyetemjárást és az új teológiai irányzatok recepcióját. Az üldözöttek emlékirataiból nőtt ki az egyháztörténet-írás, sőt részben az irodalomtörténet és a tudománytörténet is (Burius János).

Az 1681-es soproni országgyűlés volt hivatott a vallási sérelmeket orvosolni és a vallási békét helyreállítani. Megengedte az emigránsok hazatérését, rendelkezett, ahol tudott, az elvett templomok visszaadásáról, s a protestánsok számára templomépítésre kijelölt 11 északnyugati vármegyében összesen 24 községet, az úgynevezett artikuláris helyeket, a többi 19 vármegyében a status quo fenntartását írta elő, az egyenként felsorolt 16 végvárban, valamint a szabad királyi és a bányavárosokban pedig rögzítette a szabad vallásgyakorlatot. A taxatív felsorolás ellenére az 1681. évi 26. törvénycikk igencsak homályosan fogalmazott, s a következő évszázad másról sem szólt, mint ennek a törvényhelynek a megszorító értelmezéséről. Természetesen a hadiszerencse (a török háborúban, Thököly és Rákóczi szabadságharcai idején) és a bécsi politikai irányelvek változásai is érzékenyen befolyásolták a királyi, a vármegyei és az egyházi hatóságokat a jogalkalmazásban, hol tágabban, hol szűkebben fogták fel a joghatóságuk alatt élő nem katolikusok szabadságát.

Az 1705-ös szécsényi országgyűlés vallásügyi rendelkezéseit követve ült össze 1707-ben Rózsahegyen az evangélikusok zsinata. Az ekkor meghatározott négy egyházkerület már az egykori hódoltsági területeket is magába foglalta oly módon, hogy az egykor Észak- és Nyugat-Magyarországon kialakult kerületek egészen az ország déli határáig húzódtak. Petróczy István és Krmann Dániel elnökletével döntöttek egyházfegyelmi és liturgiai kérdésekről, s életre hívtak két konzisztóriumot mint politikai képviseletet és törvénykező testületet főnemesi vezetőkkel az élükön. A zsinat határozatait azonban nem hajtották végre, mert az 1712-es országgyűlés ezeket a Rákóczi-korszak minden döntésével együtt törvénytelennek és semmisnek nyilvánította.

Az 1715-ös országgyűlés a vallási sérelmek kölcsönös kivizsgálására és orvoslására létrehozta az úgynevezett pesti bizottságot, amelybe az uralkodó és a rendek is delegáltak tagokat, s egyidejűleg vallási téren teljes változtatási tilalmat rendelt el. A bizottság utóbb működésképtelennek bizonyult, s munkájának hatása csak abban mutatkozott meg, hogy az itteni vitákban fogalmazódott meg az a koncepció, amely III. Károly két jelentős rendeletét, az első (1731) és a második (1734) *Carolina Resolutió*t meghatározta.

Áldozókehely.
Készítette: Brózer István,
1624, Kolozsvár

Az uralkodó ezekben visszatért a soproni törvénycikk megszorító értelmezéséhez: a 11 északnyugati vármegyében kizárólag az artikuláris helyeken tűrte meg a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatát, a rendelet megjelenése után minden más helyen erőszakkal vetettek véget az evangélikus kultusznak. A többi vármegyében továbbra is a status quo fenntartása volt a cél, viszonyítási pontként immár a pesti bizottság összeülése (1719) szolgált: azokat a gyülekezeteket, amelyek hitelt érdemlően bizonyítani tudták, hogy már ezelőtt templomuk volt, papot tartottak, nem háborgatták, míg az utóbb alakult közösségeket – főként a török uralom alól frissen felszabadult területeken – üldözni kezdték.

A törvény és a Károly-féle rendelet végrehajtása vármegyénként igen eltérő volt. Az elvileg „privilegizált” Somogy vármegyében például „kvázi artikuláris” helyeket jelöltek ki az evangélikusok számára, míg a „megszorított” Nyitra és Szepes vármegyékben a hatóságok túltették magukat a törvény betűjén, és nem az ott felsorolt községeket tekintettek „artikulárisnak”.

A rendelet a magán-vallásgyakorlatot, azaz vallásos könyvek családi körben történő olvasását kifejezetten megengedte. Ezt a lehetőséget használták ki főleg a pietizmus mozgalmához tartozó szerzők (Bárány György, Sartoris Szabó János, Torkos András, Vázsonyi Márton), hogy házi összejövetelekkel helyettesítsék betiltott istentiszteleteiket. Műveik (áhítatos, ima- és énekeskönyvek) jellemző módon hazai nyomdákban, ám hamis impresszummal jelentek meg, illetve kivételesen egy titkos nyomdában is (Kőszeg közelében).

Második rendeletében Károly mindkét protestáns felekezet egyházkerületeinek számát négyben korlátozta, ami mindkét egyházban korábbi kerületek egyesítéséhez vezetett. Az evangélikusoknál az egykori biccsei és bajmóci püspökség területén jött létre a Dunáninneni, az addigi ötvárosi és gömöri szuperintendencia egyesülni kényszerült mint Tiszai Egyházkerület, míg a Dunántúlon és a Bányakerületben a meglévő állapotok rögzültek.

A *Carolina Resolutio* korlátozta a protestánsokat vármegyei és városi hivatalok betöltésében. Az ilyen módon tétlenségre kárhoztatott nemesek és polgárok annál készségesebben vállaltak egyházukban világi feladatokat, ami meggyorsította a felügyelői, gondnoki tisztségek és a presbiteri testületek elterjedését. Másrészről a magas hivatali patrónusok nélkül maradt protestáns egyházak még inkább rászorultak laikus tisztségviselőik támogatására. A királyi rendeletre létrejött új egyházkerületekben már mindenütt választottak – nemesi rendű – egyházkerületi felügyelőt is, 1758-tól kezdve pedig az úgynevezett egyetemes felügyelő *(generalis inspector)* képviselte az evangélikus egyházat az uralkodó és a kormányszervek előtt. Ezzel egyidejűleg ült össze az egyház vezető testülete, az ekkor még csak világiakat tömörítő egyetemes gyűlés.

II. József türelmi rendelete (1781) után tömegesen jelentkeztek addig rekatolizáltnak tekintett falvak lakói, s rövid időn belül közel 500 helyen nyerték el a jogot, hogy újra evangélikus lelkészt és tanítót tarthassanak, imaházat és iskolát építhessenek. Az ily módon erőre kapott, létszámában megnövekedett egyház újjászervezése és a toleráns valláspolitikát rögzítő 1791. évi 26. törvénycikk gyakorlati alkalmazása az 1791-es pesti zsinat feladata lett.

BUZOGÁNY DEZSŐ

A magyar Luther

Cristianus Schesaeusnak, az erdélyi szász humanista költőnek gyönyörű hexameterekben megírt verses krónikája, a *Ruinae Pannonicae* a hit bajnokaként énekli meg Dévai Bíró Mátyást, aki a magyarok közül elsőnek hirdette a wittenbergi prédikátor tanait, s ezért a nép elnevezte őt „magyar Luthernek". Élete és munkássága a 16. század első feléhez, vagyis a reformáció helyi reformokként emlegetett korszakához köti Dévait. Valamikor a század elején született az erdélyi Déván, és 1545 első felében távozott a minden élők útján, Debrecenben.

Akor reformátori szabványéletformája az övé: kezdetben szerzetes volt, aki Budán és Krakkóban képezte magát (1523–24), utána, mint sokan mások, a wittenbergi egyetemre ment, ahol kapcsolatba került a reformátori tanokkal és magukkal a reformátorokkal. Az itt töltött idő örökre elkötelezte őt részben Wittenbergnek és hittudósainak, részben a reformációnak (később többször is megfordult a városban). Hazatérve őt is üldözték teológiai nézetei miatt, sőt többször is börtönbe került, ezért aztán folyton menekülnie kellett (itthon is, külföldön is). Rövid ideig Kassán volt lelkész, utána Németországban bolyongott és könyve kiadásán fáradozott. Aztán Miskolcon működött lelkészként, de csak rövid ideig, mert elűzték onnan. Több főúr is védelmébe vette (Nádasdi Tamás, Perényi Péter, Serédi Gáspár), mígnem a negyvenes évek elejétől az új tanokat szabadabban lehetett hirdetni. Ezt már Drágfi Gáspár védelme alatt tette, s valósággal belevetette magát a hazai teológiai disputákba. Sokan biztosra veszik, hogy a Partium reformációját elindító *Váradi tételek* pontjait ő írta meg 1544-ben. Azt is mondják, hogy ekkortájt debreceni lelkész is volt, de nem sokáig, mert 1545 elején eltávozott az élők sorából. Lexikális adatok ezek, némileg tematikus csoportosításban. Kitűnik belőlük, hogy életpályája sok hazai reformátoréhoz hasonló ívet írt le. Mindazonáltal néhány életkörülmény okot ad arra, hogy életének stációit szélesebb összefüggésbe helyezzük.

PEREGRINÁCIÓ ÉS REFORMÁCIÓ

Dévai életét alapvetően a több szakaszban végzett egyetemi tanulmányok határozták meg, elsősorban a Wittenbergben töltött többrendbeli stúdium. A külföldi egyetemjárás nem a reformáció találmánya, létezett már a középkorban is. Csakhogy a 16. század előtt nem vált mozgalommá, hiszen kevesek kiváltsága volt: csak a tehetősebb klerikusok engedhették meg magunknak a hosszabb ideig tartó külföldi tanulmányutat. Az egyetemek nem versengtek egymással a diákokért, tehát ösztöndíjrendszer sem alakult ki, így aztán bő hozamú egyházi stallum kellett annak, aki nem elégedett meg a hazai soványka oktatással, és valamelyik külföldi egyetemre pályázott. A reformáció kora – épp Dévai peregriná-

ciója idején – e téren is komoly változásokat hozott, bár tény, hogy az egyetem önmagában ezeket nem tudta volna előidézni. Másra is szükség volt.

Wittenberg egyeteme ekkor épp fénykorát élte. Bölcs Frigyes a 15. század végén kezdett hozzá a város kiépítéséhez, és 1502-ben megalapította egyetemét, görög nevén a Leucoreát (valójában Wittenberg görög fordítása: leukos – fehér, oros – hegy). Az egyetem a késő középkori intézmények szokványos életét élte addig, amíg 1511-ben Luther oda nem került. Ennek persze csak később lett jelentősége, bár a Luther nevéhez kapcsolódó tan már ekkor elkezdett formálódni (elsősorban a *Zsoltárok könyve,* a *Római levél,* a *Galata-levél* és a *Zsidókhoz írt levél* magyarázatainak elkészülésével).

Az egyetem nagy attrakciója tehát Luther lett, miután közzétette, talán épp az egyetemen, akadémiai vitapontokként – és nem a nagyközönség számára – a 95 tételt. Ennek lett később jelképes megjelenítése a „templomkapu" és a „kalapácsütések" (egyébként a nagyközönség nem a latinul írt tételsorból ismerte meg tanait – Németországnak ekkortájt a legóvatosabb becslések szerint is alig 10%-a tudott írni-olvasni és értett latinul –, hanem abból a német nyelvű prédikációjából, amelyet a következő évben publikált). Luther hírnevének növekedésével az egyetem a protestantizmus szellemi műhelyévé vált, ahová ezrével sereglettek a diákok Európa minden zugából – Magyarországról és Erdélyből is. Melanchthon haláláig (1560) félezernél is több erdélyi és magyarországi diák fordult meg itt, és az eltöltött hosszabb-rövidebb idő alatt közvetlenül is megismerkedett a reformátori tanokkal, s így a peregrináció a reformáció tanainak bő hozamú csatornájává vált.

DÉVAI ÉS A HUMANISTA MELANCHTHON

A humanista reformátor szintagma akár ellentmondásos is lehet, ha a két kifejezés lényegét nézzük, mert a reformáció és a humanizmus kizárják egymást. Sokan úgy vélik, hogy a reformáció voltaképpen a humanizmus vívmánya, mert annak egyházi lecsapódása. Ha azonban megnézzük a két jelenség lényegét, nem nehéz rájönnünk, hogy csak nagyon kevés közük van egymáshoz, és azok sem lényegiek. A humanizmus középpontjában az erős és tökéletes ember áll (innen a neve is), és körülötte forog minden. A reformáció középpontjában viszont minden ott van (Krisztus, a megváltás stb.), csak az ember nincs: itt az ember gyenge és esendő. Ha a reformáció élt volna a képi ábrázolással, akkor a falfestményeken úgy jelenítette volna meg az embert, mint a középkor: gyengének, esendőnek, kiszolgáltatottnak.

A középkor nem azért ábrázolta az embert aránytalan torzszülöttként, mert híján volt tehetséges festőművészeknek, hanem azért, mert az egyház és a Szentírás tanítását vitte fel a falra – ha már a falfestményt a szegények bibliájának szánta. A reformáció természetesen nem a humanizmus emberábrázolását vette át, tehát nem ebben van a kettő kapcsolata. A humanista reformátorok szemlélete sem volt humanista. Azért lehet őket mégis ezzel a két ellentmondásos kifejezéssel illetni, mert igen szolid klasszikus képzettségre, nem utolsósorban nyelvismeretre tettek szert (amely igen felértékelődött a reformáció idején), és ők képezték a korabeli klerikustársadalom elit rétegét. Igen érdekes, de talán nem meglepő, hogy a reformátorok elsősorban soraikból kerültek ki.

A humanista Melanchthon példázza ezt a leginkább. Klasszikus műveltsége mellett nagy erőssége volt a görögnyelv-ismeret. Luther így nevezte: „a kis görög". Humanizmusa abban mutatkozott meg leginkább, hogy az egyetemen számtalan klasszikus írót elemzett. Ezt az örökséget ma a *Corpus Reformatorum* négy hatalmas kötete őrzi. Cicero, Démoszthenész, Xenophon, Euripidész, Vergilius csak néhány klasszikus szerző, akiknek műveivel megismertette diákjait. Dévai igen közvetlen baráti kapcsolatot tartott fenn vele – szinte egykorúak voltak –, s ez a kapcsolat nem múlt el nyomtalanul. E tekintetben az is releváns lehet, hogy ismeretségük épp abban az időszakban épült ki, amikor Melanchthon és Luther viszonya kritikus fázisba jutott.

Vannak, akik azt állítják, hogy a két német reformátor barátsága mindvégig töretlen maradt, és úrvacsorai tanításuk is minden tekintetben megegyezett. Azért hadd utaljunk arra, hogy Melanchthon mégiscsak megváltoztatta az *Ágostai hitvallás* úrvacsorai cikkelyét, körülötte mégiscsak kialakult az a tanítványi sereg, amelynek tagjait filippistáknak nevezték, és akik bizonyos tekintetben más teológiai meggyőződésen voltak, mint Luther követői. 1544-ben Melanchthon keserűen írta egyik barátjának, hogy kénytelen lesz elválni Luthertől, ha becsmérli Bucernek a kölni reformációról írt munkáját, majd ugyanabban az évben közölte egy másik barátjával, hogy igen sok oka van elköltözni a városból. A viszony megromlása mögött biztosan ott van az ő úrvacsorai tanítása is. Ennek részleteit viszont hiába keressük kiadott munkáiban, mert ezekben az úrvacsoráról csak gyönyörű, szinte hitvallássá csiszolt tételek szerepelnek, de megtalálhatjuk leveleiben, mert ez a műfaj már alkalmasabb volt a részletek kifejtésére.

Miért fontos Melanchthon úrvacsoratana? Azért, mert Dévai teológiai meggyőződésével kapcsolatosan sok szó esik arról, hogy élete vége felé elszakadt Luther szigorú értelmezésétől, és helvét irányba fordult. Erdélyben és a Tiszántúlon azt tapasztaljuk, hogy általában Melanchthon magyar tanítványai fogadták el a svájci tanokat. Az erdélyi lelkészek között a 16. század hatvanas éveiben nemzetiségi törésvonal mentén szakad ketté a reformáció: a szászok megmaradtak Luther tanítása mellett, a magyar lelkészek pedig a helvét tanítást választották. Történt mindez egy olyan reformátori közösségben, amelynek tagjai valamennyien a wittenbergi egyetemen tanultak. Csakhogy úgy tűnik, a szászok inkább Luthert, a magyarok többnyire Melanchthont hallgatták. Innen született meg és erősödött szinte meggyőződéssé a gyanú, hogy netán Melanchthonnak a mindennapi kapcsolatokban részletesebben is kifejtett úrvacsoratana ültette el a magyar peregrinusok lelkében a *media sententia* magvait (Krisztus úrvacsorai jelenlétének azt a sajátos tanát, amely a lutheri és a svájci tanítás között helyezkedik el).

Tekintettel arra, hogy Dévai igen közvetlen, sőt baráti kapcsolatot ápolt Melanchthonnal, a gyanú érthetően terelődött rá is. Valami csak lehetett a dologban, ha már Schesaeus is utal erre verses krónikájának a reformációval foglalkozó részében. Ezt írja: *„S téged, híres Kálvin, nem fosztalak meg Mátyástól",* majd elismeréssel szól róla, amiért nyíltan hirdette a református tant (sic! – *doctrina reformata)* – amellyel teljes mértékben egyetértett (corde probas) – még az udvar megannyi fenyegetése ellenére is, s ezzel elnyerte *„az igaz hit védelmezője" (defensor fidei sanae)* megtisztelő címet.

A FŐURAK ÉS A REFORMÁCIÓ

A mindenre elszánt reformátorok mellett Magyarország és Erdély főurai a 16. században meghatározó, szinte kulcsfontosságú szereplői voltak a reformátori tanok elterjedésének. De nem úgy, ahogyan hosszú ideig gondoltuk, vagyis a *„cuius regio, eius religio" („akié a birtok, azé a vallás")* elv erőszakos alkalmazásával. A reformátori tanokat felvállaló főurak legfeljebb személyes példájukkal jártak jobbágyaik előtt, de ritkán kényszerítették őket az új tanok elfogadására. Ugyanis a reformáció nagy vívmánya az volt, hogy a helyi vallási közösség, a gyülekezet amolyan önálló jogi személlyé lett, ami akkor azt jelentette, hogy szabadon dönthetett a lelkész megválasztása és elbocsátása ügyében.

Ez a demokratikus gyakorlat pedig akkor értékelődik fel, ha meggondoljuk, hogy társadalmunknak az idő tájt eléggé hangsúlyos feudális, más néven rendi szerkezete volt. A máról visszatekintve erre a jelenségre szinte hajlamosak vagyunk úgy fogalmazni, hogy a feudális társadalom áporodott levegőjét friss, demokratikus fuvallat kavarta fel. A reformátorok számára tehát nem azért volt fontos a főurak megtérítése, mert egyetlen személy áttérése számos potenciális megtértet jelenthetett, hanem inkább azért, mert a főúr megtérése esetén birtoka biztonságos missziós terület lett számukra.

A 16. században a nemesi birtokok 40-45%-a 16 főúri család kezében volt, míg a fennmaradó 55-60% fölött több mint 1200 kis- és középnemes osztozott. A Báthori családnak csak az egyik ága több mint 4000 jobbágytelekkel rendelkezett. De Bíró Mátyás patrónusai, a Nádasdiak, a Perényiek, a Drágfiak sem maradtak le sokkal e tekintetben. Azzal, hogy a főúri és a nemesi rend a reformáció pártjára állt és oltalmat nyújtott a prédikátoroknak, illetve a reformált közösségeknek, patrónusi, magyarul védelmezői-pártfogói feladatokat látott el, amely a következő században teljesedik ki és válik egyre meghatározóbbá.

DÉVAI ÉS A MAGYAR NYELV

Sokan dicsérik a reformációt, amiért figyelmét a magyar nyelv felé fordította és hozzájárult az egységes magyar irodalmi nyelv kialakulásához. Méltán, mert ez pontosan így van. Valóban a reformátorok voltak az elsők, akik szakszerűen kezdték vizsgálni a nép nyelvét. Ám ezt nem úgy kell elképzelnünk, hogy a felvilágosult humanista elit felismerte a népi nyelvben rejlő értékeket vagy kifejezőerőt, ezért aztán leereszkedett és felkarolta azt. Még csak nem is a reformáció anyanyelvi programjának mechanikus életbe léptetéséről van itt szó. Nem külső késztetés munkált bennük. A felismerésnek belső indítékai voltak.

A tudatos nyelvművelés a reformáció lényegéből adódik. A reformáció lényege pedig az igehirdetés, tehát maga az ige. Ezt kellett magyar nyelven megszólaltatniuk. Tehát mindenekelőtt az ige forrását, a *Szentírás*t kellett elérhetővé tenniük anyanyelven. Az említett belső indíték hitükből fakadt. Hitték azt, amit a *Biblia* utolsó szavai mondanak: aki ehhez hozzátesz vagy ebből elvesz, annak kitöröltetik a neve az élők könyvéből. Szembesülve a magyar nyelv akkori fejlettségi szintjével, a *Biblia* magyarítása során bizonyára sűrűn feltehették maguknak a kérdést, hogy vajon most hozzátesznek-e, vagy épp elvesznek belőle.

Az evangéliumok egyszerűbb történetei és párbeszédei nem okozhattak különösebb gondot, de Pál apostol dogmatikai fejtegetései, keresztyén filozófiája már komoly erőpróbát jelenthettek. Alkalmasabbá kellett hát tenniük a magyar nyelvet egyrészt a közlésre, másrészt az értekező prózára. Belső motivációjuk ez lehetett: ha Isten méltónak tartotta megszólalni magyar nyelven, akkor a magyar nyelvet méltóvá kell tenni Isten igéjéhez. Dévainak is meg kellett küzdenie ezzel a kérdéssel. Ortográfiát írt (1539), nem kevésbé azért, hogy kommunikációs csatornákat hozzon létre vagy azokat megtisztítsa és még alkalmasabbá tegye a közlésre. Ennek megírásakor is reformátori céltudatosság munkált benne.

Az olvasóhoz intézett előszónak több mint fele foglalkozik az igeolvasás fontosságával. Nehézkesen olvasható és érthető szavait hozzáigazítottuk a mai nyelvhez, és mai helyesírással közöljük: *„hogy a közösség is olvashassa a Szentírást, nagy segítséget tesznek a mi nyelvünkre fordított könyvek. De az írásra a betűnek ismerete és az olvasásnak tudása az utunk. Meg kell azért azt nekünk tanulnunk, hogy olvashassuk mindnyájan a Szentírást, tudakozhassunk Isten akaratáról, és hogy ennyi sok tévelygésben légyen mihez támaszkodnunk. Továbbá ez a tudomány* […] *ím, erre is hasznos, hogy egymásnak mindegyikünk írhasson, ne kelljen minden kicsiny dologért más ember után járni."*

Nyomában járt e tekintetben nem sokkal később Erdősi Szilveszter János is, aki ugyancsak írt magyar grammatikát, s akinek nevével összekapcsolódik az első teljes *Újszövetség*-fordítás. Hogyan lett mindebből egységes irodalmi magyar nyelv? Nyilván nem egy csapásra. Várni kellett Károli Gáspár korszakos teljesítményéig, a teljes magyar nyelvű *Biblia* megjelenéséig, vagyis 1590-ig. A *Biblia*-fordítás sem a reformáció találmánya (volt nekünk a 15. században huszita fordításunk is), de azt már a reformációnak köszönhetjük, hogy a *Szentírás* magyar nyelvterületen mindenütt bekerült az iskolai oktatásba. Ebből tanult meg a kisdiák olvasni, ezt a tájnyelvet ismerte meg a Dunántúltól a Székelyföldig minden írni-olvasni tanuló nebuló, később aztán odakerült a családok asztalára,

TILTAKOZÁS-E A PROTESTÁCIÓ?

Gyakran előfordul, hogy a „protestáns" kifejezést a mai neolatin nyelvek újkori értelme szerint magyarázzák, mondván, hogy a reformáció valójában protestáció volt: eleink a reformáció századában a közegyházi állapotok ellen tiltakoztak, vagyis nem fogadták el, ellenezték mindazt, amit az egyház a *Szentírás* tanításán kívül hirdetett. Az 1529. évi speyeri birodalmi gyűlésen megnyilvánuló határozott és hajlíthatatlan magatartásuk indította el ezt az értelmezést, amely, lám, mélyen beleivódott a mai köztudatba.

Csakhogy a szó eredeti jelentésének egyáltalán nincs köze a tiltakozáshoz. A gyűlésen tanúsított magatartásnak sem ez volt a legfontosabb jellemzője. A szónak két része van: pro (valamiért) és testor (ünnepélyesen kinyilvánít, tanúsít, bizonyságot tesz valamiről). Tehát a bátor kiállás nem tiltakozás volt valami ellen, hanem ellenkezőleg, tanúságtétel valami mellett. Vagyis kiálltak, tanúskodtak meggyőződésük mellett, bizonyságot tettek róla. Amikor tehát Dévait és kortársait a protestáns igenévvel illetjük, nem a tiltakozás, hanem a bizonyságtétel valamennyiük közös tulajdonsága. Bizonyságtétel a *Szentírás*ban felismert üdvözítő igazságról.

és valóságos népkönyv lett. Tehát ez a nyelvjárás fölébe került mindegyik tájnyelvnek, amelyet Magyarország különböző tájegységeiben beszéltek, egyszóval nemzetegyesítő és -összetartó tényezővé vált.

Egyháztörténeti milió

Ha a reformáció magyarországi és erdélyi eseménysorát társadalomtörténeti szempontból nézzük, a 16. századot (a 70-es évekig) két részre oszthatjuk: a helyi reformok korszaka (1556-ig) és a reformáció egyházainak kialakulása (1570-ig). Ha ugyanerre a korszakra teológiatörténeti szempontból tekintünk, akkor olyan ellipszisként ábrázolhatjuk, amelynek két gyújtópontjában két igen jelentős teológiatörténeti esemény áll: az úrvacsoravita és a Szentháromság-vita. Az első vita eredményeként a református közösség kettévált, s létrejött az evangélikus (lutheránus) és a református egyház (attól függően, hogyan értelmezték Krisztus jelenlétét az úrvacsorai jegyek, a kenyér és a bor tekintetében).

A második, vagyis a Szentháromságvita tovább fragmentálta ezennel már a magyar lelkészi közösséget, és a Szentháromságot tagadó, ún. antitrinitárius tanítással megszületett az unitárius egyház, többnyire Erdélyben és a Tiszántúlon.

Említettük már, hogy Dévai élete és munkássága a helyi reformok időszakával esett egybe, tehát nem nyúlik át a felekezeti viták időszakába. De a helvét irány térhódítását – sokak egybehangzó véleménye szerint – mégis előkészítette. Sokan sokféleképpen értelmezik Stöckel Lénárd kassai prédikátor megjegyzését, mely szerint Dévai elfordult Luthertől és a *media sententiát* kezdte hirdetni, amire ráerősít a Stöckellel kapcsolatban álló Schesaeus is, és egyenesen Kálvin tanítványának nevezi Dévait, ami talán kissé korai. De ha tényleg ő állt a *Váradi tételek* mögött – amit egyébként filológiai módszerekkel szinte igazoltak is –, akkor arra az úrvacsoratanra aztán igazán nem lehet rámondani, hogy lutheri, mert Luther soha nem mondta volna, hogy a kenyér és a bor az úrvacsorában Krisztus lelki teste és vére.

Nos, ebben a társadalom- és teológiatörténeti környezetben úgy tűnik, hogy Dévai nem a lutheri vagy a svájci, hanem inkább a melanchthoni teológiát tekinti irányadónak, mint amúgy nagyon sokan az erdélyi és magyarországi lelkészek közül. Később ennek mentén elindulva jutnak el szinte mindannyian először Bullinger, utána Kálvin tanításáig.

Volt-e magyar Kálvin?

Ha a nép Dévait a megtisztelő „magyar Luther" jelzős szerkezettel illette, és ha már sokan életének utolsó éveihez kötik a kálvinizmus magyarországi és erdélyi megjelenését – okkal vagy ok nélkül –, hadd tegyük fel a kérdést így is: volt-e „magyar Kálvin"? Erre két reformátorunk is jó eséllyel pályázhatott: Szegedi Kis István és tanítványa, Melius Péter. Szegedi tanítására valóban rá lehet mondani, hogy kálvini, bár alapmunkája, a *Loci communes* inkább eklektikus és nem sok eredeti vonást lehet felfedezni benne. Melius esélye tehát jelentősen megnő. Nemcsak teológiájában követte Kálvint, hanem az egyház külső szerkezetének a kiépítésében is. Igazi egyházalapító, akárcsak genfi reformátor társa, mert amikor a kálvini egyházszerkezeti modell eljutott hozzánk és azt nem sikerült maradék nélkül beilleszteni a feudális/rendi társadalom szerkezetébe (hiszen Genfben polgári demokratikus közegben jött létre), Melius volt az, aki a reformátori alaptanítás megtartásával mégis hozzá tudta csiszolni a magyar társadalmi viszonyokhoz.

DIENES DÉNES

Reformáció a hétköznapokban

A reformáció hazai elterjedésének politikatörténeti megközelítésében meglehetősen elfogadott az a nézet, hogy döntő szerepet játszottak benne a jelentős hatalommal rendelkező birtokosok. Ennek látszatát többnyire az erősíti, hogy olyan források állnak rendelkezésünkre, amelyek nagyobbrészt velük kapcsolatosak. Ugyanakkor kár volna tagadni, hogy közömbösségük vagy éppen pártfogásuk kedvezett a reformátorok munkájának, akik közül sokan nem is utasították vissza ezt a pártfogást, hanem dokumentálhatóan éltek vele.

Viszont egészen történelmietlen az a megközelítés, amely szerint a protestánssá lett főurak kényszerítették a népet vallásuk követésére. Ez a felfogás tulajdonképpen az erőszakos rekatolizáció körülményeinek visszavetítése a reformáció korába, illetve a 18. századi barokk katolicizmus történelemszemléletének továbbélése, amely a valódi tények nagyvonalú mellőzésével meggyőződésként vallotta, hogy a protestantizmus korábbi győzelmét az erőszak eredményezte. A birtokosok szerepét a saját helyén kezelve az a meggyőződésem, hogy a hitújítás elsődleges kezdeményezője és folyamatának lényegi irányítója az alsópapság volt.

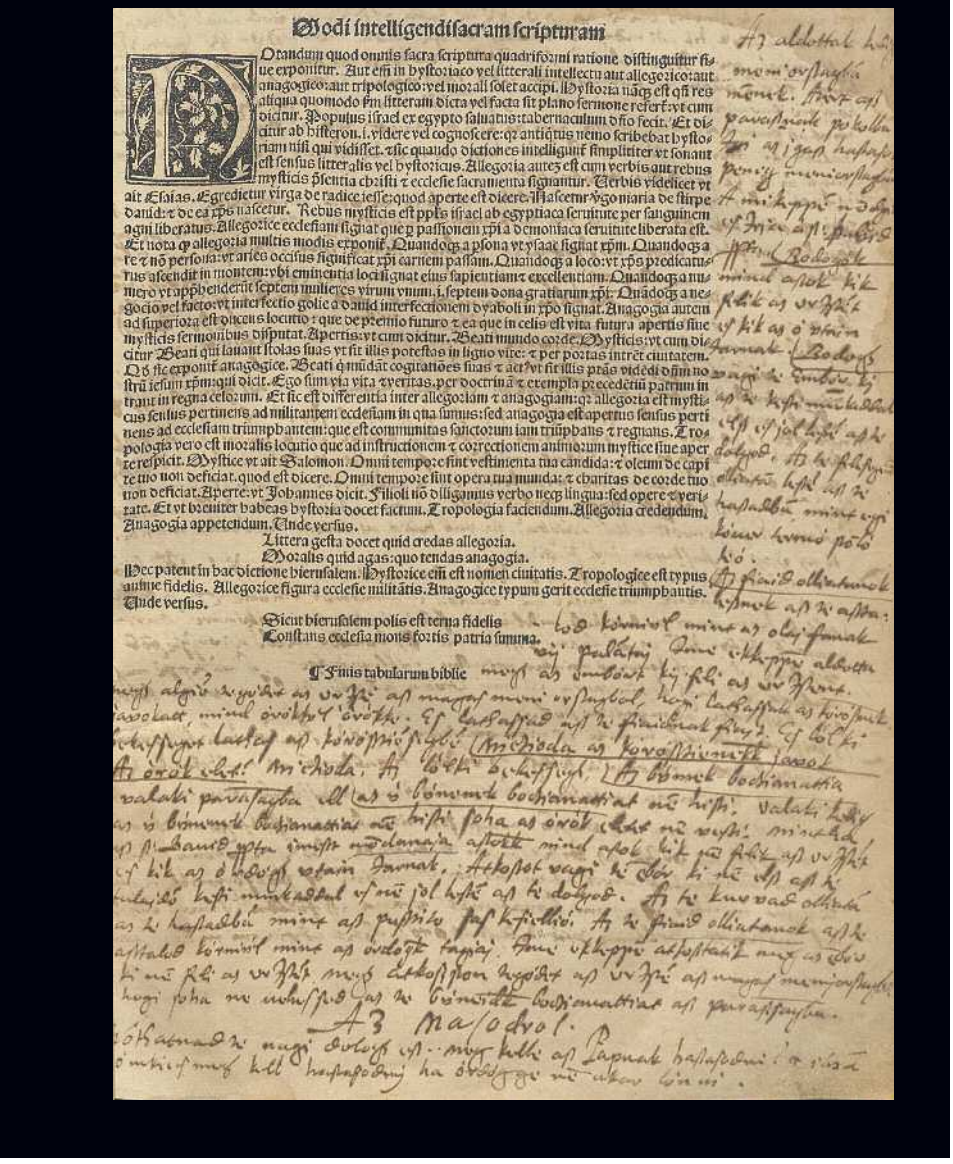
A reformáció tanainak elfogadásában a papságnak – helyzetéből adódóan – döntő szerepe volt. Úgy is, hogy a megújulási törekvésekben aktívan részt vett, illetve elfogadta a változásokat a gyakorlatban. A dolgok természetéből következik, hogy a döntést befolyásolta az egyház és benne a papság helyzete. Általános jellemző itthon is, éppen úgy, mint Európában másutt a kora újkor kezdetén, hogy a felső- és az alsópapság elszakadt egymástól. Az előbbi összehasonlíthatatlanul jobb körülmények között élt, mint az utóbbi. A felsőpapság legtöbbször egyházi jövedelmet élvezett ugyan, de nem gyakorolta egyházi hivatását, hanem politikai és diplomáciai feladatokkal foglalkozott: működési területe az országos nagypolitika és a vagyongyűjtő birtokpolitika volt. Az alsópapság gondozásával, fegyelmezésével nemigen törődött.

A papi nősülés kérdése

A 14. században kezdődött nálunk az a folyamat, amely odáig vezetett, hogy a lelkipásztori teendőket a plébános a káplánjaira bízta, parókiáját pedig pusztán javadalomnak tekintette és élvezte anyagi előnyeit. Sokszor fel sem volt szentelve, parókiáját a legtöbbször nem is látta. Az uralkodó éppen úgy osztogatott plébániákat jutalmul világiaknak, mint a magánegyházak földesúr patrónusai. Kedvezőbb volt a helyzet azokban a városokban és mezővárosokban, amelyek plébániájuk betöltése tekintetében kiváltságot élveztek. Nem lehet véletlen, hogy a reformáció hazai recepciója összekapcsolódott az önkormányzati jogok kiszélesítésére való törekvéssel az egyházi élet területén. A szabad papválasztás jogának elnyerése a reformált egyházakban általánossá vált.

A 16. század hatvanas éveiben az esztergomi főegyházmegyében lefolyt római katolikus egyházlátogatás összességében azt mutatja, hogy az alsópapság meglehetősen magára hagyott, sőt elhanyagolt állapotban volt. Eléggé gyakran előfordult a katolikusként azonosított papok között is a nős vagy aki ágyast tartott, esetleg szolgálójával élt. Elképzelhető, hogy a papok egy része sodródott az eseményekkel, engedett a korszellemnek bizonyos dolgokban, például a házasság kérdésében vagy az eucharisztia két szín alatti kiszolgáltatásának ügyében, talán nem is kevés esetben különösebb teológiai megfontolások nélkül. Horváth János szepesi prépost engedélyezte papjainak a házasságot, maga is nyolc-kilenc ágyast tartott, s miután lemondott tisztéről, megházasodott.

Az 1560-ban összehívott nagyszombati zsinaton P. Vittoria, a bécsi jezsuita

Magyar nyelvű kéziratos prédikáció a házasságról egy németalföldi kiadású *Biblia* (1509) lapjain (Sárospatak, Református Nagykönyvtár)

kollégium rektora úgy tapasztalta, hogy a megjelent nagyszámú pap között alig akadt 12-15 olyan, aki nem hirdetett tévtanokat és nem volt nős. Az esztergomi főegyházmegye zsinatán 1561-ben 119 pap jelent meg, közülük 62 volt nős, negyvennégy két szín alatt áldoztatott. Oláh Miklós érsek arról panaszkodott ekkor, hogy a papok többsége egyszerűen nem engedelmeskedik az egyházi felsőbbségnek, különösen a házasság kérdésében megingathatatlanok. A papi nősülés önmagában is lehetett olyan ösztönző erő, amely a reformáció irányába vitt többeket a papok közül. Mágócsy Gáspár a szepesi prépost és csanádi püspök Bornemissza Gergely előtt éppen abban látta az *„igaz prédikátorok”* és a *„pápista papok”* közötti döntő különbséget, hogy az előbbieknek *„törvényes feleségük van”,* míg az utóbbiak *„rossz nőkkel foglalkoznak nappal és éjjel”.*

Kálmáncsehi Sánta Márton gyulafehérvári kanonokról, majd neves reformátorról Bornemisza Péter úgy tudta, hogy Kálmáncsehi, aki *„nagy pap úr volt”,* ágyast tartott, akit fiúruhában járatott, hogy kapcsolatukat titokban tarthassa, végül azonban feleségül vette. Ezt a korban egyáltalán nem ritka esetet Bornemisza információi szerint Kálmáncsehi Batizi Demeternek vallotta meg.

Érdekes és egyáltalán nem egyedülálló a jászói plébános esete. Végrendeletében egy Margit nevű asszonytól született három gyermekére egyebek mellett egy szőlőt hagyott, amit a rokonság egyik tagja perrel megtámadott, arra hivatkozva, hogy a gyermekek nem törvényes házasságból születtek. Kassa város tanácsa mint másodfokú törvényszék 1546-ban megállapította, hogy noha Gergely pap és Margit nem nyilvánosan kötöttek házasságot annak idején, a gyermekek törvényes házasságból származnak, ezért a keresetet elutasította.

A papi nősülés kérdése olyan megoldatlan probléma volt tehát, amely nem kis lelkiismereti teherként átszőtte az alsópapság mindennapi életét. Hiszen számosan aggódhattak gyermekeik jövőjéért az olyan esetektől tartva, mint a jászói plébános gyermekeinek örökösödési pere. Hasonlóan a Torna vármegyei Lucska plébánosához, akinek bizonyára komoly gondot okozott, hogy a „törvénytelen ágyból” származó négy leányát hogyan házasíthatja ki.

Aligha véletlen, hogy a hazai reformáció irodalmában gyakran visszatérő, feltűnően hangsúlyos téma a házasság kérdése. A reformáció első nemzedékének tagjai írtak kifejezetten a házasságról szóló énekeket – Batizi András például kettőt is –, de más kérdéskörről szóló költeményekben szintén kitértek erre az ügyre. Ebben az összefüggésben pedig kiemelt helyet kapott a papi nőtlenség kárhoztatása. Az első magyar nyelvű dráma Sztárai Mihály tollából éppen ezt a problémát feszegeti. Egy 1509-ben kiadott *Biblia* lapjainak margóján szerkesztett prédikáció részlete kiválóan jellemzi a kérdés kortársi megközelítését:

„Mondhatnád te, nagy dolog ez, meg kell-e az papnak házasodni? Ő neki is meg kell házasodni, ha ördöggé nem akar lönni. Mondhatnád te ismétlen én nekem, ha az Úr Isten nem hagyta és soha nem voltanak előtte. Hazudnak azok, kik azt mondják, nem az Úr Isten hagyta – mert az Úr Isten hagyta. Ezt Szent Pál nyilván megírja, holott ő azt mondja: szükség az papnak egy feleségűnek lönni. Nem 3 annyi 4 kurvájának, osztán igaz vagyon, hagyta a papnak is az Úr Isten, hogy ne paráználkodjék, mint igaz az parasztnak. Azért a pap is megházasodjék, mint az paraszt, Isten hagyta. Hazudnak kedig [pedig] *azok, kik azt mondják, hogy soha nem volt annak előtte, mert az régi pátriárkák, próféták és apostolok mind házasságban élének. Azonképpen az jámbor pispekök, papok az apostoloknak utánnok szintén ezör esztendeiglen mind há-*

Kassa, a magyarországi reformáció egyik fellegvára. Georg Hoefnagel metszete, 1617

zasságban éltenek. De az papok házasságát vesztötte el Hildebrank pápa, kit az pápaságban Gergelnek neveztenek volt, ki hetedik pápa vala. Annak utána Calixtus pápa vesztése. Osztán kedig az Calixtus pápa ördög volt, mert az Úr Jézus Krisztus szörzését vesztötte, holott az igazságot megtiltotta."

Bár az utódok emlékezetében az ünnepélyes zsinati döntések és az azokat megelőző vagy kísérő hitviták maradtak meg inkább, a papság reformációhoz való viszonyának alakulásában fontosabbak lehettek a mindennapok során szerzett tapasztalatok. Egymás példája nyomán is születhettek döntések. Johannes Sommer kassai plébános működése példázhatja ezt a folyamatot. Sommer wittenbergi tanulmányok után 1543-tól Késmárkon és Lőcsén működött, 1550-ben hívták meg a kassaiak. A korabeli helyzethez képest radikális fellépése és újításai azzal a következménnyel jártak, hogy a jászói konvent titkos vizsgálatot volt kénytelen lefolytatni Kassa nyilvánvaló lutheranizmusa ügyében. Bár az ügyről ránk maradt dokumentum nem mentes az elfogultságoktól, mégis jellemző képet kaphatunk belőle Kassa és környéke vallási helyzetéről.

Sommer Kassán házasodott, feleségül véve egy leányt, akit a katekizáció során ismert meg. Nyilvános és nem titkos házasságot kötött, nem is ágyast tartott, mint ami széles körű gyakorlat volt a korabeli papság körében. Anyanyelvű misét celebrált, s ugyanezt követelte a Kassa szabad királyi város joghatósága alá tartozó szomszédos települések papjaitól. Nem elégedett meg ennek puszta igényével, hanem paptársait rendszeresen összegyűjtve tanította, képezte is őket különféle teológiai és liturgiai magyarázatokkal. Az 1553-ban lefolytatott vizsgálat tanúi azt vallották, hogy a kassai főlelkész mellett a gönci plébános is hasonlóan terjeszti hivatali társai között az eretnekséget. Mislyén például úrvacsorát osztott „kassai módon", tehát két szín alatt és anyanyelvű liturgiával, hogy helybeli kollégája megtanulhassa és maga is gyakorolhassa.

A 16. század közepén a papság idősebb nemzedékében még átmeneti helyzetet mutat a főegyházmegyei vizitáció. Viszont az új nemzedék tagjai, akik már protestáns iskolázáson estek keresztül, szilárdan álltak a reformáció talaján. A csallóközi esperesi kerületben Somorja plébánosáról jegyezték fel 1562-ben: *„János plébános óvári Gál* [Huszár Gál] *tanítványa, Tolna mezővárosban valaki eretnek szentelte pappá, a szentségek dolgában a legrosszabb eretnekséggel fertőzött. Majdnem az egész Sziget hozzá jár. Ha legalább ezt a két eretneket, tudniillik a jolkai plébánost és ezt a somorjait ki lehetne űzni a Szigetről, a többiek reményeim szerint észre térnek."*

Reformáció és a község

A reformáció a korábbiakhoz képest felértékelte a közösség, a helyi társadalom (korabeli szóhasználat szerint a község) szerepét az egyházi életben. Ennek nem jelentéktelen következménye volt, hogy egy-egy helység önkormányzati testülete az egyházi élet fölött bizonyos felügyeleti jogot gyakorolhatott. Megállapította a lelkész, majd pedig a tanító jövedelmét, s az egyházi ingatlanoknak lényegében a tulajdonosává vált. Még ha nem is jutott el a teljes szuverenitásig, befolyását bizonyos fokig növelni tudta az egyházi élet területén, részben a megyés püspök, részben pedig a patrónus rovására. A mezővárosi önállósodási törekvésekben így válhatott fontos tényezővé a hitújítás kérdése. Az egyházi hatalom korlátozása a befolyását helyi szinten növelni kívánó mezővárosi polgárság érdekében állt.

Bizonyos, hogy a különféle hatások több szinten érvényesültek. A vallási viták csak bizonyos fokú teológiai műveltséggel rendelkezők számára voltak érthetők. Ebből pedig még a papság egy része is kimaradt. Ők és a „község" minden bizonnyal nem ezek alapján, hanem gyakorlati változások nyomán hozták meg döntésüket a hitújítás mellett. Ilyen lehetett egyebek között a „két szín" alatti úrvacsora: a kenyér mellett bort is kaptak a hívek, s ez igen erőteljesen fejezte ki a hívők egységét és Isten előtti egyenlőségét. Hasonlóképpen hathatott az anyanyelvű liturgia.

A kutató nincs könnyű helyzetben, amikor a reformáció befogadásának nyomait keresi a helyi társadalmak életében, mert a forrásszegénység – a városokat és néhány mezővárost nem számítva – korlátokat szab számára. Mindezek ellenére néhány jellemző adat betekintést enged abba, hogy a közösség is lehetett kezdeményező a változások kimunkálásában. A Torna vármegyei Körtvélyesnek a 16. század közepén nem volt plébánosa, s a vizitáló főesperes úgy találta őket, hogy *„mindnyájan a leggonoszabb lutheránus eretnekségbe estek"*. Talán a szomszédos, lutheránus plébánosokat tartó települések példája hathatott rájuk. Galántán 1562-ben már közel tíz éve üresedésben volt a plébánia, a nép maga intézte hitéletének ügyeit. A lakosok még a templomba sem engedték be a vizitáló főesperest, aki egyenesen azt gyanította róluk, hogy zwingliánus eretnekségbe estek. Hasonló volt a helyzet Vízkeleten is. A bazini plébánosról pedig az derült ki, hogy vannak olyan hívei is, akik lutheránus módon kívánnak úrvacsorázni, s ő ezt nem tagadja meg tőlük, bár másokat katolikus szertartás szerint áldoztat.

Egy-egy közösségben szakadást is előidézhetett a reformáció helyi befogadása, mint Gyöngyösön, Jászberényben vagy Erdély több településén, amikor a közösség egy része a helyi hivatalos állásponttól eltérően döntött. Kassa vezetése például szigorúan ragaszkodott a lutheránus hitvalláshoz, s gondosan ügyelt arra, hogy a polgárság is ebben a szellemben élje meg hitéletét. Mígnem 1575-ben Károlyi Andrást alkalmazták magyar prédikátorként, aki többek között az úrvacsoráról helvét szellemben tanított. Az utolsó vacsorában Krisztus kovászos kenyeret adott tanítványainak Károlyi álláspontja szerint, mert ez az esemény csütörtökön volt, s az ószövetségi parancs csak péntek napnyugtától tiltotta a kovászos ételt, *„csak az után kezdenek élni az sidók az pogácsával"* húsvétkor. A kenyér helyett az ostyát *„szerzé az ördög által a pápa"*. Tanítása nyomán a városban mintegy kétszázan esküt tettek, hogy az *„ördög asztalára való kenyeret"* – az ostyát nevezték így – nem veszik magukhoz, s nem járnak el annak a lelkésznek a prédikációjára, aki az úrvacsorát ostyával szolgáltatja ki. Emiatt a tanács örökre kitiltotta Károlyit a városból, de azt már nem tudta megakadályozni, hogy a hivatalosan bevett lutheránus hitvallástól eltérő közösség jöjjön létre a polgárságon belül.

Reformáció és az egyén

Tagadhatatlan tény, hogy az egyén a 16. században a közösség tagjaként élte meg a változásokat, és együtt mozdult azokkal, vagy éppen maradt hű a régi állásponthoz. Mégis nehezen képzelhető el, hogy ne születtek volna – figyelembe véve, hogy a reformáció alapvetően hitvallási kérdés volt – személyes döntések is ezzel összefüggésben. Jeles személyiségek esetében ismerjük ennek néhány példáját. Perényi Péter 1540-ben újabb politikai pálfordulásra készült, amelynek során feltételül szabta – miként Thurzó Eleknek írta –, hogy vallásában ne háborgassák, ebben a tekintetben *„legyen elég, hogy Krisztust hiszem és hiszek Krisztusban"*. Ecsedi Báthory István pedig édesanyjára emlékezett így: *„Mert hogy az én szerelmes atyám és anyám az varannai szentegyházban feküsznek, akarnám ha én is együtt fekhetném vélek koporsómban. Ezokáért is, mert az én szerelmes édesanyám, az nagyságos Somlyai Báthori Anna asszony, ki engem az igaz vallásban feltartott és nevelt, ott fekszik temettetvén."*

Jóval nehezebb helyzetben vagyunk, ha az „átlagos polgár" viszonylatában gondoljuk el a személyes állásfoglalás kérdését. Ezért felértékelődik az olyan ritka adat, amely egy felső-magyarországi adótiszt, valamint Sátoraljaújhely mezőváros egy névtelen lakosának esetét világítja meg.

A 16. század közepén Ormándy Demeter adótiszt szedte be a tizedet a Kassa környéki településeken. Feljegyezték róla, hogy ugyan világi személy, de a lutheránus eretnekség terjesztője. Ormándy szidta a kezdeményezését elutasító plébánosokat, vagy vitatkozott velük, arra ösztönözve őket, hogy magyarul misézzenek. Biztatta a jobbágyokat, hogy tagadják meg tőlük a járandóságokat, ha nem így járnak el papi tisztükben. Az ósvai plébánostól megtagadta a quartát, vagyis a tized őt illető részét, mert nem tartotta őszinte lutheránusnak. Ormándy nem volt befolyásos nemes, egyetlen portája volt Sáros vármegyében, feltehetően nem földesúri érdek, hanem személyes meggyőződés vezette térítő buzgóságában. Aktivitására jellemző, hogy királyi vizsgálatot folytattak ellene, aminek következtében kénytelen volt elhagyni az országot.

A hegyaljai mezővárosban 1540-ben tárgyaltak egy hagyatéki keresetet. Egy újhelyi polgárt az egyik ottani pap, Cudar Miklós – az összefüggésből adódóan nyilván nem a lutheri eszmék hatása alatt állván – rábeszélte arra, hogy szőlőjét hagyja az ő javadalmas oltárára *„a maga és övéi lelkének kiszabadításáért a purgatórium tüzéből"*. Örököse viszont *„Isten kegyelméből felismerte, hogy lelke üdvösségét egyedül Jézus Krisztusba vetett hitével keresheti"*, és a szőlőt megtartotta. Ezért Miklós pap beperelte őt. Perényi Péter – Wégh Ambrus deák pataki várnagy és István pataki plébános javaslatára – Dévai Mátyás udvari prédikátort küldte volna a tárgyalásra az alperes védelmében, akit viszont, elfoglalt lévén, előénekese, László deák helyettesített. A tárgyalás során Cudar Miklós több pap előtt nem tudta a *Szentírás*ból bizonyítani, hogy *„mindnyájuk lelkét ki tudja menteni a purgatóriumból, ahogyan ígérte"*. Ezért az alperes a szőlőt megtarthatta.

Függetlenül attól, hogy az örökös újhelyi polgár szívből vagy anyagi érdekből hivatkozott a kegyelemből hit által való üdvösség lutheri tanítására, nagy szolgálatot tett az egyháztörténet-írásnak. Először is a „több pap" között lehettek lutheránusok, nem valószínű, hogy Dévai előénekese volt az egyetlen szakértő az alperes oldalán. Azután Cudar Miklós vesztett, tehát a bíróság is Luther tanításának befolyása alatt állhatott már. Végül pedig nemcsak arról értesülünk, hogy teológusok, azaz papok vitáznak a hitújításról, vagy annak szellemében nyilatkoznak meg, esetleg azzal szemben foglalnak állást, hanem mezővárosi polgár(ok) érvényesíti(k) a reformáció tanítását a hétköznapokban, tehát a hitújítás eszméje nem puszta elméleti tételként jelenik meg.

MURÁDIN JENŐ

A vallásszabadság deklarálása

KÖRÖSFŐI-KRIESCH ALADÁR FESTMÉNYE AZ 1568. ÉVI TORDAI ORSZÁGGYŰLÉSRŐL

A millenniumi évforduló alkalmából számos vármegye, város és közület készült arra, hogy helyi történelmi nevezetességekről, kimagasló eseményekről az utókor számára fennmaradó, művészi értékű emléket állítson. E műveket 1896 májusában mutatták be nagyszabású budapesti kiállításon. Torda-Aranyos vármegye, illetve Torda város is részt kívánt venni a művészetek e nemes versenyén. Közösségi határozattal döntöttek arról, mi is legyen az az esemény, amely megérdemli a képi megörökítést, és arról, hogy kit kérjenek fel a mű megfestésére. Körösfői-Kriesch Aladár festménye az 1568-as tordai országgyűlés históriai pillanatát, a vallási türelem és a szellem szabadságának deklarálását örökíti meg.

Körösfői-Kriesch Aladár: Dávid Ferenc beszéde az 1568-as tordai országgyűlésen. A festményen a fehér hajú Dávid Ferenc alakját a templomablakból beáramló fény világítja meg. A püspök-prédikátor jobb kezét szívére téve, a balt a világosság felé emelve nyilatkoztatja ki a hit szabadságának nemes eszméjét. Fekete ornátusba öltözött alakja könnyednek, légiesnek látszik.

Csáki Mihály erdélyi kancellár, mögötte a szász rendek

Torda-Aranyos vármegye hetilapja, az 1891-től folyamatosan megjelenő *Aranyosvidék* 1894 őszén közölt először hírt arról, hogy a város képviselő-testülete megvitatta és határozatával is megerősítette egy történelmi festmény megrendelésének ügyét. Határozathozataluk előzményéhez tartozik, hogy báró Eötvös Loránd kultuszminiszter leiratban ösztönözte a vármegyéket ilyen jellegű műalkotások megrendelésére.

A festmény tárgya

A vármegye szeptember 5-i közgyűlésén az indítványt előterjesztő Nesselfeld Miklós városi főjegyző előadása olyan buzdító szónoklattá kerekedett, amely biztosította a nemes ügyhöz méltó erkölcsi és anyagi támogatást: *„Határozza el a képviselő-testület, hogy azon nagy jelentőségű történeti eseményt, midőn 300 évvel ezelőtt az unitárius vallás egyenjogúsága kimondatik az itteni országgyűlésen – egy nagyobb szabású történeti képben korhűen megfesti, megörökíti s erre a czélra 3 éven át 500 frtos részletekben fizetendőleg 1500 frtot megszavaz."*

Beszédét azután így folytatta: *„Bármiképpen lapozgatjuk is a történelem könyvét, az indítványunkban megjelölt eseménynél kiválóbbra – mint a mely a lelkiismereti szabadság decratálása – utalni nem tudunk* […] *Ámde az indítványunkban kiemelt momentum nagyban kimagaslik valamennyi felett; nem egyes egyén szellemi vagy testi erőbeni nagyságát vagy nagy alkotásait van hivatva megörökíteni, hanem erdélyi hazarészünk egyik korszakának egész gondolkodási módját, egész lelki világát, lelki életének egyik legfenségesebb megnyilatkozásában, mely megnyilatkozás mint egy üstökös csillag gyúlt ki a kis Erdélyből a világ mind a négy tájéka felé, hogy a szabadság, a testvériség, az egyenlőség és a vallási türelem eljövendő fényes napjának előhírnökeként az éjjeli sötétség oszlásának kezdetét inaugurálja s nekünk azt az azóta büszkeségünket képező epithetont, hogy »Erdély a vallási türelmesség országa« megszerezze."*

A résztvevők megéljenezték az indítványt, de ennél több is történt. Nagy

Olivér képviselő szólalt fel, és kevesellte az előirányzott 1500 forintot. Javasolta: ennek kétszeresét, azaz 3000 forintot szavazzanak meg a költségek fedezésére. És képviselőtársai egyhangú szavazattal döntöttek javaslata mellett! Így kerülhetett sor arra, hogy az 1894/50. számú közgyűlési határozat nyomán pótadó kirovásával biztosítsák az anyagiakat a szokatlan méretűre tervezett történelmi tabló megfestésére.

Nesselfeld Miklós előterjesztésének volt egy második pontja is. Ez pedig a városvezetés állásfoglalásának erkölcsi erejét kívánta hangsúlyozni. *„Ajánljuk azért* – mondotta Torda város főjegyzője –, *hogy* [a kép] *a városi teremben* [a városháza közgyűlési termében] *felfüggesztve – míg a város áll, hirdetője és terjesztője legyen a szabadság, egyenlőség és türelmesség örök eszméinek."*

Ezek után a városi tanács a választott téma történelmi körülményei és hiteles forrásai iránt érdeklődött. 6635/1894. számú átiratával nyomban megkereste a kolozsvári unitárius püspökséget és az unitárius egyházi képviselő-tanácsot, *„hogy mint legközelebbről érdekelt fél, s mint olyan, kinek birtokában lehetnek a megfestendő történelmi ténnyel kapcsolatos adatok – szíveskedjék az 1568-iki tordai országgyűlés közelebbi mozzanatait s a jelenvoltak neveit leírni s tanáccsal közölni".* A városi tanács érdeklődésére november 25-én érkezett a válasz, amely a tordai országgyűlés lefolyásáról, a fennmaradt szűkszavú történelmi utalásokról adott számot. Erre alapozva nevezett ki azután a tanács egy nyolctagú bizottságot, hogy a beérkezett információk alapján a kép tárgyát közelebbről meghatározza.

Torda-Aranyos vármegye 1894. december 29-i közgyűlésén azonban már megyei megrendelést emlegettek, s annak tárgyát furcsamód nem az 1568-as, hanem az 1542. évi tordai országgyűlésben jelölték meg. A sajtó beszámolója szerint azt a történelmi eseményt helyezték volna tehát előtérbe, amelyen *„az erdélyi rendek a török által* [elfoglalt] *Buda várából kiszorult Izabella özvegy királynét és fiát, János Zsigmondot Erdélybe befogadják és megalkotják a külön Erdélyi fejedelemséget".*

A városi közösség képviselői azonban egységesen a korábbi elképzelés, a vallásbéke kihirdetésének témája mellett döntöttek. Borbély György tordai

Körösfői-Kriesch Aladár:
Önarckép, 1891
(Magyar Nemzeti Múzeum)

gimnáziumi tanár, az *Aranyosvidék* akkori szerkesztője így indokolta a választás jogosságát: *„Senki alkalmatosabb tárgyat nem találhatott volna e képre, mint azt a jelenetet, mint mikor 300 évvel korábban már a tordai főtéri templomban a fejedelem, a főrendek, távolabbi tartományok követei s a feltörő szellem képviselői között Dávid Ferencz, mint a szellem szabadságának megtestesült élő bizonysága, égre emelve kezét, kimondotta, hogy mindenki a saját maga hitét és vallását mondhassa magáénak, s nem a reá erőszakoltat."*

Ki legyen a festő?

Fontos kérdés volt, kit bízzanak meg a nagy lélegzetű történelmi kép elkészítésével. Kevés hazai festő mert vállalkozni akkoriban ilyen nehéz feladatra. Művészetünk parlagi viszonyai eleve elriaszthatták a megyei vagy városi megrendelőket attól, hogy helyi festőket bízzanak meg a felelősségteljes munkával. Máramaros megye ugyan saját művészfiát, Hollósy Simont kereste meg a megtisztelő feladattal, Temes megye pedig a háromszéki Gyárfás Jenőt kérte fel, de például Kolozsvár már a felvidéki Roskovics Ignáchoz fordult millenniumi képrendelésével. Torda város a budapesti Képzőművészeti Társulattól kért véleményt a legalkalmasabb festő megnevezésére. E művészeti fórum javaslatára a városi tanács Kriesch Aladár festőművészt kérte fel a történelmi tabló elkészítésére, aki a munkát a felajánlott összegért el is vállalta.

A harminckét éves Kriesch Aladár – aki akkor még nem viselte a Körösfői előnevet – mesterségbeli tudásával, művészi ráérzésével elég korán jó csengésű nevet szerzett magának a történelmi és portréfestészet művelői között. S bár nem volt erdélyi származású – Budán született 1863-ban –, gyakran látogatta itt élő rokonait és ismerőseit. Rendszeresen feltűnt Kolozsvárt, mivel nagybátyja, Abt Antal (édesanyjának testvére), a kolozsvári egyetem fizika tanszékének tanára élt itt. Egy időben portrémegrendeléseket is kapott a kolozsvári egyetemtől. Az erdélyi történelem mozgalmas eseményeitől ihletődve egyik korai kompozíciós művének színterét is e vidéken választotta meg: 1888-ban készült történelmi munkáján II. Rákóczi György balvégzetű fenesi csatájának emlékét idézte fel.

Nem sokkal a tordai megrendelés előtt rokonainál járt a Maros menti Tövisen, akik átvitték a szomszédos diódi birtokukra. A festőnek annyira megtetszett a Boér család diódi udvarháza, és nyugalmas környezetét a festői munkálkodásra annyira alkalmasnak találta, hogy huzamosabb időre itt rendezkedett be. A birtok *„pompás csűr atelierje"*, ahogyan egyik levelében írta, nagyméretű kompozíciós művek elkészítésére is kiváló lehetősége nyújtott. Így készült el Diódon a tordai országgyűlés tablója is.

Felkészülés a feladatra

A megbízás kézhezvétele után Kriesch Aladár nyomban Tordára utazott. Teljes energiával, művészi lelkesedéssel fogott a hatalmas munka elvégzéséhez. Mint korának minden hivatástudó történelmi festője, ő is fontosnak tartotta a helyszín pontos tanulmányozását, a

Körösfői-Kriesch Aladár: Dávid Ferenc beszéde az 1568-as tordai országgyűlésen. Olajfestmény, 1896. A puha, meleg színekkel, mély feketével és nemes szürkékkel megfestett, egységes tónusú kép sajnos már sokat vesztett fényéből. (Történelmi Múzeum, Torda)

terepismeretet és a kortörténetben való elmélyülést. Az 1895-ös esztendő elején találkozott a városi tanács által kijelölt nyolctagú bizottság tagjaival, akiktől átvette a festmény tárgyát meghatározó leírást. E dokumentációs munka birtokában – amely nyilvánvalóan az unitárius egyházi tanács közlésén alapult – megkezdte tordai terepszemléjét.

Ellátogatott a piaci templomba (a Kolozsvárra vezető út mentén álló római katolikus templomról van szó), ahol a nevezetes eseményre, az 1568-as tordai országgyűlésre sor került. Az impozáns gótikus templom kínálkozó hatalmas falsíkjait szemlélve a helyszínen támadt az az ötlete, hogy nem táblaképet, hanem freskót fog csinálni. Kriesch Aladár egyik eszményképének Lotz Károly művészetét vallotta, s mestere, a freskófestészet klasszikus alkotója példáját követve gondolt a falképre. Kétségtelenül szerencsés ötlet volt, de a „tordai urakat" nem tudta meggyőzni. Megbízói kiállítható olajfestményre gondoltak, hasonlóan a többi millenniumi képhez.

Kriesch Aladár gyorsan elkészült a festmény vázlatával, s azt még 1895 tavaszán bemutatta a tordai városházán. Borbély György az *Aranyosvidék* május 11-i számában méltatta a nyilvánosság ítélete elé bocsátott kompozícióvázlatot. A bemutatót – ezt az első tordai kiállítást – sokan tekintették meg. A kép elnyerte a közönség és a megrendelők tetszését. Kriesch pedig visszatért Kolozsvárra, ahol, mint már Tordán is, modellek, történelmi díszletek után nézett.

„Szenvedélyes, termékeny munkában néhány hónap telik el – írja Dénes Jenő, a Körösfői-Kriesch Aladár-monográfia szerzője –, *legszebb tanulmányfej rajzsorozatának ideje ez. Valamennyi tanulmányfeje kitűnő jellemábrázolás, komoly és mély megfigyelésre valló lelki megjelenítés bravúros rajztudással előadva."* Ugyancsak Dénes Jenő könyvéből tudjuk, hogy Kolozsváron történelmi öltözékeket készíttetett képe alakjaihoz, a városban pedig modelleket keresett. Vörös krétában – rötliben – rajzolta meg föllelt alakjait. E. Kovács Gyuláról, a kiváló jellemszínészről

János Zsigmond, a fejedelem személye a baldachinos trónus alatt szinte háttérbe szorul. Csak az őt körülvevő Báthoryak és Csáky kancellár világos öltözéke irányítja rá a néző tekintetét.

készített rajzokat. Koncz egyetemi szolga alakjában fedezett fel nagyszerű történelmi profilt, a városi szegényházban talált egy *„jó arcú”* öreget.

Történelmi vázlatát bemutatták a Képzőművészeti Tanácsnál, ahol a testület több tagja, köztük Benczúr Gyula, a kor művészeti életének nagy tekintélye, elismeréssel fogadta. Ezután a művész a kép megfestésére leutazott Diódra. A tágas diódi csűrben feszítette fel vakrámára a 12 négyzetméteres vásznat, és fogott hozzá a próbára tevő nagy munkához.

Ám a művésznek nem volt könnyű dolga a történelmi miliő megjelenítésében. Hiteles források keveset árulnak el az 1568. január 6. és 13. között tartott országgyűlésről. János Zsigmond jelenlétében, a fejedelem kedvenc tartózkodási helyén, Tordán egybegyűlt erdélyi diétán a történelmi szerep Dávid Ferencé. Az unitáriusok épp akkoriban püspökké avatott vezetőjéről azonban semmiféle ábrázolás nem maradt fenn. A festőnek magának kellett tehát megjelenítenie az egyházalapító alakját. Nem is a fejedelem, hanem a lelkiismeret és a hit szabadsága mellett szót emelő Dávid Ferenc áll a mű exponált helyén.

Heltai Gáspár protestáns lelkész, szépíró, nyomdát működtetett Kolozsvárt. Most *„a bibliát forgatja s egy másik papnak mintegy igazolja Dávid Ferenc mondását”.*

A festmény

A sokalakos történelmi festmény szereplőinek azonosítása több leírásban is fennmaradt, teljesen hitelesnek azonban csakis a művész bemutatása tekinthető. Körösfői-Kriesch Aladár másfél évtizeddel a mű elkészülte után – felkérésre – maga foglalta írásba a képen látható történelmi jelenetet: Az unitárius vallásnak *„első papját s egyben mártírját is – Dávid Ferencet – látjuk a kép közepén. Balra tőle emelkedettebb trónszéken a fejedelem, mellette két unokaöccse: Báthory István (a fejedelemtől balra) és Báthory Kristóf (jobbra). Mögötte áll az olasz Blandrata György, a fejedelemnek meghitt tanácsadója. Sokat hányatott ember, ki legutóbb Lengyelországból került az erdélyi udvarhoz, és az unitáriusokéhoz hasonló tanokat hozott magával a külföldről. Báthory István és Csáky kancellár mögött állnak a szász rendek. Dávid Ferenc mögött balra (tőle jobbra) Csáky Mihály, a kancellár, ki nem vett nagyon részt a vallásos dolgokban, jobbról (Dávid Ferenctől balra) Heltai Gáspár a mint a bibliát forgatja s egy másik papnak mintegy igazolja Dávid Ferenc mondását. Előbbre a padsorok között egy katolikus barát, aki megdöbben a hallottakon és Mélius Péter, debreceni prédikátor, aki szintén bizonyos kétkedéssel fogadja a szónokló szavait. Mögöttük, a templom kórusa alatt a székely rendek, fönn a kórusban az asszonyok, elöl pedig a padok között egy néhány magyar rend, kiknek nevei nem fontosak.”*

A tordai országgyűlésről festett tabló magán viseli a századvég historikus festészetének sajátos jegyeit. Nem válik ki ezek közül stílusának újszerűségével, hanem csakis a művészi teljesítmény minőségével. Kriesch Aladár Székely Bertalan és Lotz Károly tanítványa volt; az ő nyomdokaikon haladva és külföldi (müncheni és itáliai) tanulmányútjain ismerkedett a művészi ábrázolás lehetőségeivel. Megismerte a bitumenalapú, mély feketével és barnákkal dolgozó képalkotó művészet eredményeit és korlátait is. S bár közismert, hogy a századelőtől kezdve éppen Kriesch Aladár lesz az, aki a szecesszió úttörőjeként kerül be művészetünk történetébe, fejlődésének e korai szakaszá-

ban még nem lépett túl a hagyományokon. A tordai országgyűlést ábrázoló festménye még csak nem is sejteti a szecesszió későbbi előfutárának – a marosvásárhelyi Kultúrpalota egyik díszítőjének – annyira jellegzetessé váló festői modorát. Ez a kép inkább a századvégi festészet hagyományait követte, s Benczúr Gyula képeihez hasonlóan a barokkos fény–árnyék hatásra alapozva jelenítette meg témáját.

Kriesch Aladár festménye kiváló helyezést kapott az 1896-os budapesti kiállításon. Alkotója már jóval korábban, lényegében 1895 őszén elkészült a mű megfestésével, majd Diódról Budapestre szállíttatta a festményt, és ottani műtermében csiszolgatott a részleteken. Még 1896 áprilisában is haladékot kért a tordai megrendelőktől, hogy a kép művészi befejezettséggel kerülhessen a közönség elé. A kolozsvári Állami Levéltárban föllelt adatok arról tanúskodnak, hogy a város időközben rendszeresen folyósította a megrendelői ár részleteit, s külön 130 forintot fizettek *„Rossi Ferencz gyárosnak”* a festmény díszes kerete elkészítésére.

A képet 1896 tavaszán az akkoriban épült új Műcsarnok első termében mutatták be. Kriesch Aladár munkája elnyerte a hivatalos művészeti fórumok és a kritika egyöntetű elismerését. A Képzőművészeti Tanács *„jegyzőkönyvi elismerést”* szavazott meg számára a kiváló munkáért. Szana Tamás, a korszak legismertebb kritikusa később is mint a kortárs festészet egyik kiemelkedő történelmi képét emlegette e művet.

A festmény utóélete

A festmény fogadtatásának sikere meghozta alkotójának a művészi és anyagi elismerést. Kriesch Aladár megkapta a Műbarátok Körének 1500 forintos ösztöndíját. Lehetősége nyílott rá, hogy alkotását müncheni kiállításon is bemutassa. A Képzőművészeti Társulat a festményről készült heliogravűr másolatot műlapként árusította. 1911-ben a Könyves Kálmán Kiadó Vállalat reprodukcióban forgalmazta, s azután is többször készítettek a festményről képeslap sokszorosításokat. A festmény reprodukálási joga egyébként a mű alkotóját és nem a tulajdonosát illette meg. A művésznek ezt az anyagi előnyöket biztosító jogát Torda város képviselő-testülete az 1912. október 11-i közgyűlésen tudomásul vette. Tordára csak az 1898-as esztendő elején érkezett meg a kép, hogy előre kijelölt helyét a városháza dísztermében elfoglalja.

Kevés történeti példa akadhat arra, hogy egy városvezető testület ennyire sajátjának, jelképerejében is magáénak tekintsen egy művészeti alkotást. Torda polgárai így éreztek, és erről tettek ismételt tanúságot. Meggyőző példa minderre az a vita, amelyre a városvezetési fórumon az 1912-es esztendő elején került sor. Tordán ez időben avatták fel a Közművelődési Házat, a város és egyben Torda-Aranyos megye kulturális életének hivatott fórumát. Polgáraik pénzén és állami segítséggel restaurálták az egykori fejedelmi házat, s a Lux Kálmán hozzáértő munkája nyomán megújult műemlék épületben helyezték el a könyvtárat és történelmi gyűjteményeket.

Az 1912. február 29-én tartott városi képviselő-testületi gyűlésen az egyik városi képviselő váratlan ötlettel állt elő: helyezzék át a Dávid Ferenc-festményt! *„Élénk vita indult meg e tárggyal kapcsolatban Egerházy Lajos azon indítványa felett, hogy a közgyűlési teremben levő Dávid Ferenc-kép a Kultúrházban helyeztessék el, miután véleménye szerint a becses történelmi kép a Kultúrházban megfelelőbben őriztetnék, s jelentőségénél fogva is annak ott van a helye. Ez indítványt pártolta Fekete Ferenc is, ezzel szemben azonban a polgármester* [Zilahi Sebes Andor] *és Fogarasi József tanácsos rámutattak arra, hogy 1894-ben Körösfői-Kriesch Aladár festőművésszel a képviselő testület kimondottan a közgyűlési terem részére festette meg ezt a becses képet, és így ez onnan el nem vihető. De éppen jelentőségénél s az általa kifejezett eszménél fogva is a város közgyűlési termében van a helye, a hol bármelyik képviselőtestületi tag gyűlések alkalmával meg-megújuló lelki gyönyörűséggel szemlélheti.”* Nagy Balázs képviselő közbeszólása: *„Nem lehet innen azt a képet elvinni. Itt van annak legméltóbb helye, mert mindnyájunkat arra tanít, hogy »Mond ki bátran a véleményedet«!”* Miután dr. Fried Farkas is a polgármester és Fogarasi tanácsos véleményét támogatta, Egerházy Lajos a javaslatot visszavonta.

Az idézett lap, az *Aranyosvidék* 1912. március 30-i lapszámában arról számoltak be a Közművelődési Ház szervezői, hogy *„Körösfői-Kriesch Aladár eredeti olajfestményének sikerült reprodukcióját már be is szereztük.”*

A városi díszterem északi (bal oldali) falán, védőfüggöny mögött elhelyezett festmény csak drámai történelmi változásokkor kelt kényszerű vándorútra. 1916-ban a háborús események nyomán – mint sok erdélyi műkincset – ezt a képet is Budapestre szállították. Épségét óvva, Majovszky Pál miniszteri tanácsos rendelkezett elviteléről. Innen azután már a Tanácsköztársaság leverésében részt vevő román csapatok vitték vissza. Torda vezető polgárainak akkor újra meg kellett vásárolniuk ezt a *„hadizsákmányt”*, hogy ismét elhelyezhessék a városháza termében.

Egy 1920-ban kelt tordai riportban az író Gyallay Domokos így adott számot a festményről: *„A művészetnek bizony nem hazája Torda. Egy hatalmas, igazán szép műalkotás van a városban: Körösfői-Kriesch Aladár festménye a vallásszabadság törvénybe iktatásának jelenetéről. A kép a városháza közgyűlési termét díszítené – ha állandóan le nem lenne függönyözve. De igen bölcsen lefüggönyözték, mert a pipafüst pusztulással fenyegette. Nagy álmok – nagy álmosság.”*

A második világháborút követően, a városra oly sok szenvedést hozó hadiesemények után még ott láthatták a képet az eredeti helyén. Nem sokkal azután helyezték el a hajdani fejedelmi házban, a mai városi történelmi múzeumban. A megsérült, szuronnyal felszakított s a szakszerűtlen tartástól erősen leromlott állapotú festmény azonban sürgős renoválásra, de legalábbis állagmegóvásra várt. Erre 1979 nyarán került sor. A kolozsvári Művészeti Múzeumban végezték el a képen a legfontosabb restauráló munkát. A tordai városi múzeum több évig tartó helyreállítása után a festmény az épületnek egy tágas emeleti termében kapott helyet, ahol évente több száz hazai és külföldi érdeklődő tekinti meg.

A szemben lévő oldalon a kinyilatkoztatás merészségétől megrettenő katolikusok és kálvinisták csoportja válik ki a követek együtteséből. Fekete ornátusban Mélius Juhász Péter debreceni prédikátor, *„aki szintén bizonyos kétkedéssel fogadja a szónokló szavait. Mögöttük, a templom kórusa alatt a székely rendek, fönn a kórusban az asszonyok.”* A kép előterében néhány magyar főúr, köztük balra, háttal Bekecs Gáspár.

OBORNI TERÉZ

A vallási béke szigete

A REFORMÁCIÓ SZEREPE AZ ERDÉLYI ÁLLAMSZERVEZÉSBEN

Az erdélyi reformáció történetével foglalkozó különféle tudományágak művelői évszázadok óta keresik a magyarázatot arra, hogy miért is lett Erdély a 16. század közepén a „vallási béke szigete", miért és hogyan alakult úgy, hogy bár a felekezetek tagjai között olykor történtek összetűzések, ezek mégsem alakultak komolyabb összecsapássá. Az egymás közötti nézeteltérések megmaradtak az országgyűlési viták keretei között vagy az iskolák és művelődési intézmények közötti vetélkedés színterén. A vallás- és egyháztörténeti fejtegetések mellett – amelyek e tárgykörben napvilágot láttak és amelyek nagyrészt a felekezetek hitvitázó irodalmának alapos, főként filológiai és eszmetörténeti magyarázataiból indulnak ki és azok minuciózus vizsgálatai alapján vonnak le következtetéseket – időről időre olyan tanulmányok is születnek, amelyek az Erdélyi Fejedelemség államának létrejöttével is kapcsolatba hozzák a reformáció hitelveinek e korai erdélyi elfogadását.

A II. János választott király uralkodása alatt, 1568 januárjában Tordán tartott országgyűlés a következő nevezetes törvényt hozta: *„Urunk őfelsége, miképpen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképpen mostan ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem penig senki kényszerítéssel ne kényszerítse az ű lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása őnékie tetszik. Ezért penig senki* […] *az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől.* […] *és nem engedtetik senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással* [elküldéssel] *fenyögessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek igéje által vagyon."*

Ez a nagy jelentőségű törvényszöveg az, amelyhez kötni szoktuk az erdélyi vallásválasztás szabadságának kimondását, és amelyet szinte minden történeti összefoglalás idéz. Érdemes azonban megemlíteni, hogy az evangélium szabad hirdetését megengedő rendelkezésnek Erdélyben előzményei is voltak, valamint hogy az utóbbi évtizedek kutatásai a törvénycikkely értelmezésével kapcsolatban is új eredményeket hoztak.

AZ ÚJ HITTÉTELEK TERJEDÉSE

Izabella királyné uralkodásának első évtizedében maga a királyné és főtanácsosa, Fráter György váradi püspök, helytartó is aggódva figyelte az új hittételek terjedését a keleti országrészben, és már 1543-ban megbeszélést hívtak össze Gyulafehérvárra, hogy azon az új szertartásrenddel kapcsolatos kérdéseket megtárgyalják. Az 1540-es évek elején ugyanis Johannes Honterus (1498–1549), a nagy hírű brassói teológus, természettudós és jogtudós irányításával lassan a szász közösség egésze a lutheri vallási irányzat követőjévé vált. Honterus 1547-ben megírta a *Reformatio ecclesiarum saxonicarum in Transylvania* című művét, amellyel megvetette a szász evangélikus egyház teológiai alapjait. A szász falvak lakossága fokozatosan tért át, de az új hit tételei a szász–magyar vegyes lakosságú városokban (Kolozsvár, Torda, Dés) is fokozatosan terjedtek. Kolozsvárott az 1540-es években kezdte meg tevékenységét az új hit érdekében a szász családból származó Heltai Gáspár, eredeti nevén Caspar Helth.

Az 1545. évi országgyűlésen komoly nézeteltérés és indulatos vita bontakozott ki az elterjedőfélben lévő új hitelvekről és szertartásrendről. Bár ekkor a rendek még szigorúan kimondták, hogy a vallási újításokat megtiltják, és a vallásgyakorlat terén általában minden maradjon a régi rend szerint, döntésük nem akadályozta meg az új hittételek futótűzszerű terjedését. Az erdélyi protestánsok még ugyanebben az évben két zsinatot tartottak Medgyesen és Erdődön, és megkezdték a lutheránus egyház megszervezését. Az 1550 nyarán tartott tordai országgyűlésen a rendek már olyan törvényt hoztak, amely megengedte a lutheri vallás gyakorlását, és ezt követően az 1550-es években a teológiai tárgyú írások kiadása is megélénkült, nagyrészt Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájának köszönhetően.

Míg a királyné és fia, II. János választott király lengyelországi emigrációba kényszerült (1551–1556), Erdélyben tovább terjedtek az új hit gondolatai. I. Ferdinánd csak mérsékelt ellenintézkedéseket foganatosított, igyekezett finoman bánni az őt mindig is támogató szász nemzetiségű lutheránusokkal, így aztán 1552-ben az erdélyi országgyűlés kimondhatta, hogy a római katolikusok mellett az evangélikusok is szabadon gyakorolhatják vallásukat, egyik fél se háborgassa a másikat, *„hanem inkább mindenik fél a másik iránt tisztelettel és szelídséggel viseltessék"*. Ugyancsak 1552-ben választották lutheránus szuperintendenssé Paul Wiener szebeni lelkészt, aki ezzel az erdélyi szász evangélikus egyház feje lett.

I. Ferdinánd 1553-ban Bornemissza Pált nevezte ki erdélyi római katolikus püspökké, aki igyekezett néhány, a lutheránusokat visszaszorító intézkedést

tenni, ám sikertelenül. A püspöknek 1556-ban távoznia kellett Erdélyből, hiszen oszmán nyomásra megdőlt Habsburg Ferdinánd uralma, az erdélyiek visszatértek a Szapolyai család hűségére, és az elűzött királyné is visszatért immár 16 éves fiával.

Izabella és János Zsigmond októberben érkezett haza Kolozsvárra, s a királyné hamarosan bele is egyezett az erdélyi római katolikus püspökség javainak szekularizációjába, azaz a világi hatalom, a királyi kincstár számára történő lefoglalásába. Az új állam – ma úgy mondanánk – központi költségvetésének működtetéséhez szükség volt ugyanis az erdélyi püspökség óriási javadalmainak bevételeire, amely összeget a kormányzatnak egyelőre semmilyen más módon nem sikerült volna előteremtenie.

Erdély lakosságának jelentős része már az 1550-es években a lutheri hitelvek követőjévé vált, az ortodox vallású románokat kivéve, akiket a reformáció eszméi nem vagy csak kevéssé érintettek. Részben kivételt képeztek a székelyek is, akik körében megmaradt a katolicizmus, főként Udvarhely- és Csíkszékben, de néhány főúri család is megtartotta régi hitét.

Szapolyai János Zsigmond – II. János (1540–1571), Magyarország választott, meg nem koronázott királya, Erdély első fejedelme

A HITÉLET SZABÁLYOZÁSA

Az erdélyi rendi gyűlés újabb nagy horderejű döntést hozott 1557-ben, amikor törvényben bevett vallássá nyilvánította a lutheri evangélikus vallást, azaz a katolikusok jogaival azonos jogokat biztosított a lutheránusok számára. A törvény szövege így szól: *„Mi és felséges fiunk az ország úri rendeinek alázatos könyörgésére megengedtük, hogy kiki azt a hitet vallja, a melyet akar, régi vagy új szertartásokkal, megengedvén azt is, hogy a hit dolgában az ő ítéletük szerint az történjék, a mi nekik tetszik; mindazonáltal bármelyik félnek sérelme nélkül, nehogy az új vallás követői a régi hitet sértegessék, vagy ennek követőit jogtalanságokkal illessék."*

Ha ennek a törvénycikknek a szövegét összevetjük a fentebb említett hírneves tordai törvénycikkel, láthatjuk, hogy a szabad vallásgyakorlat – egyelőre a legelterjedtebb lutheránus felekezet számára – törvénybe iktatása már itt megtörtént.

1559-ben meghalt a királyné, utóda a keleti országrész élén II. János választott király lett. János Zsigmond maga is komolyan érdeklődött a teológiai kérdések iránt, és részt vett az 1560-as években Erdélyben lezajlott hitvitákban. Neveltetése a krakkói udvarban nem múlt el hatástalanul, hiszen ott, nagybátyja, II. Zsigmond Ágost királyi udvarában a korszak legkiválóbb humanistái, köztük erazmisták és művelt újhitűek egyaránt jelen voltak, akik nyitottságukkal, szellemi sokszínűségükkel a teológiai kérdések iránti érdeklődés magvait ültették el az ifjú elméjében. János Zsigmond később udvari papja, Dávid Ferenc hatására lett előbb a lutheri, majd a kálvini hitelvek követője, míg élete végére – nem kis részben udvari orvosa és teológusa, Giorgio Blandrata hatására – már unitáriusnak vallotta magát.

Az 1561. február 6-án lezajlott medgyesi hitvita után a király békét és kiegyezést akart a felekezetek között, ezért elrendelte, hogy a hitelvek összegzését küldjék ki neves németországi egyetemekre, hogy azokat véleményezzék. A szászok ennek boldogan vetették alá magukat, míg a magyarok passzívan viselkedtek az ügyben. Az 1561. március elején lezajlott tordai országgyűlésen a fejedelem, kedvezni akarván a szász rendi nemzetnek, megújította a szászok ősi privilégiumleveleit. 1563-ban pedig a székelyek közötti katolikusok és protestánsok templomhasználatát szabályozták, kimondva, hogy ahol csak egy templom van, az egyik felekezet istentisztelete és a hívek kivonulása után mehetnek be a másik felekezet tagjai. Az 1564-ben Karánsebesen kibontakozott felekezeti összetűzést II. János azzal oldotta meg, hogy meghagyta, a katolikusok az egyik napon, a protestánsok a másik napon tartsanak istentiszteletet, és mindegyik félnek megtiltotta, hogy a másik felekezetet háborgassa.

Az 1560-as évek Erdélyében a reformáció különféle irányzatainak forrongó vitái közepette fokozatosan terjedtek el a protestantizmus egyes irányzatainak újító gondolatai. Az 1568. évi törvény ugyan kétségtelenül kimagasló jelentőségű volt, megfogalmazása azonban – miként Balázs Mihály, de más kutatók munkái is rávilágítottak – nem jelentette azt, hogy 1568-ra egy új, szilárd egyházszervezet is kiformálódott volna, sőt azt sem jelentette, hogy a későbbi négy felekezet mindegyikére vonatkozott volna. Az artikulusban közzétett döntést tehát úgy kell értelmeznünk, mint a reformált hitelvek – az adott pillanatban még csupán a lutheri elvek – szabad terjesztésére és gyakorlására vonatkozó, törvény adta lehetőséget.

Az 1568-as törvényeket a következő évben megújították, azonban az országgyűlés 1570-ben már a további vallási újításokat tiltó törvénycikket fogalmazott meg. A tényleges, szabályozottan működő, a négy bevett vallásfelekezet *(recepta religio)* egyenjogúságán alapuló egyházszervezet intézményesülési folyamatának végeredménye az az 1595. évi országgyűlési törvénycikk lehet, amelyben először mondták ki: *„Az mi a religió dolgát nézi, végeztük országul, hogy az recepta religiók, tudniillik, catholica sive romana, lutherana, calvinistica, et ariana libere mindenütt megtartassanak."* Ugyanekkor az országgyűlés eltörölte a jezsuitákat Erdélyből kitiltó 1588. évi határozatot is.

AZ ÖSSZETARTOZÁS-TUDAT MEGERŐSÍTÉSE

Az az országfél – az ún. keleti Magyar Királyság –, ahol Izabella királyné 1559. szeptemberi halála után II. János uralkodni kezdett, létét tekintve vitathatatlanul bizonytalan helyzetben volt. Nemcsak az oszmánokkal kellett az in-

gatag alapokon álló „barátságot” folyamatosan fenntartani, de szembe kellett nézni egy másik fenyegetéssel, a (nyugati) Magyar Királyság felől érkező támadással is. A Habsburg uralkodók katonai és politikai törekvéseinek célja a keleti magyar állam megszüntetése, János Zsigmond országrészének bevagy, ha úgy tetszik, visszaolvasztása volt az egységes Magyar Királyságba. A hatvanas években, kiváltképpen annak első felében, folyamatosan zajlottak a felső-magyarországi várháborúk, és ezzel párhuzamosan tárgyalások folytak Ferdinánddal, majd I. Miksával a keleti országrész közjogi helyzetének definiálásáról és az ott uralkodó választott magyar király és a ténylegesen meg is koronázott magyar király közötti viszony kialakításáról.

Miközben a külső hatalmakkal el kellett fogadtatni az új államalakulat létét, az országon belül is olyan rendelkezésekre, törvényekre volt szükség, amelyek elősegítették az egység megteremtését. Ezek a törvények nem annyira magának az uralkodónak, az ő személyes iniciatívájának voltak köszönhetőek, hanem inkább az őt körülvevő vezető politikai elitnek. Azoknak a befolyásos személyeknek, akiket a legmagasabb szinten képzett humanistáknak nevezhetünk. Közülük jó néhányan még János király idejében kezdték politikai pályafutásukat, mint például a Szapolyaiak mellett kitartó Csáky Mihály, előbb gyulafehérvári kanonok, majd Izabella és János Zsigmond első kancellárja. De mások is, akik Erdélyben meghatározták az államszervezés kérdéseit, itáliai egyetemeket végeztek, és ha nem is lettek az új hitelvek követői, vallásos szemléletüket nagyban befolyásolták Erasmus gondolatai és művei. János Zsigmond idején az említett Csáky, Giorgio Blandrata és Báthory Kristóf volt az a három legbefolyásosabb személy, aki az uralkodás rendjét, miként meghatározó módon befolyásolni tudta.

Erdély rendiségének a korábbi évszázadokból átörökített struktúrája az újonnan kialakuló állami entitás egységesülési folyamatában, az államszervezésben egyfelől nehezítő tényezőként vehető számba, másfelől viszont a reformáció hitelveinek terjedését és elfogadását sok tekintetben inkább elősegítette. Az erdélyi rendi nemzetek (natiók), azaz a magyar nemesség, a szászok és a székelyek más-más jogrenddel, szokásokkal, más-más fokú önkormányzati szabadsággal és területi autonómiával rendelkező közösségként léptek be az új állami formációba. Mindegyik érzékelte ugyan azt a szükségszerűséget, hogy saját megmaradása érdekében el kell fogadnia egy új hatalmi berendezkedést, de mindegyik erősen és megkérdőjelezhetetlenül ragaszkodott ősi jogaihoz az új államon belül is. Ez pedig sok esetben érdekellentétet szült közöttük. A szászokról tudni lehetett, hogy a Habsburg-oldalhoz húztak már János király idejében is, és az ő megnyerésük az állam összérdeke szempontjából elengedhetetlen volt. Ugyanígy meg kellett nyerni a magyar rendiséget meghatározó főúri vezéralakokat, valamint a székelységet is, utóbbit ráadásul oly módon, hogy fizikai-anyagi erejüket az állam szolgálatába lehessen állítani.

A keleti országfél uralkodójának tehát kettős feladattal kellett megbirkóznia: az országot a kívülről érkező támadásokkal szemben megtartani, eközben a belső egységet is megteremteni az országlakosok *(regnicolae* – azaz a politikai jogokkal rendelkezők) között. A rendek közötti unió egyúttal az új hatalmi berendezkedés belső legitimációját is jelentette. Ezt kialakítani különösen nehéz egy olyan szerteágazó szokásjoggal, különböző privilégiumokkal rendelkező lakosság esetében, mint amilyen az erdélyi volt. Nem véletlen tehát, hogy a formálódóban lévő állam törvényhozásában már a negyvenes évektől oly nagy súllyal esett latba a három nemzet uniójának rendszeres megújítása. Az összetartozás-tudatnak ez a fajta gyakori megerősítése még inkább szükségessé válik olyan helyzetben, amikor külső veszély fenyegeti az országot, és az 1560-as évek Erdély esetében ilyen idők voltak. Az uralkodónak meg kellett tartania az egyes rendi nemzetek támogatását, belső békét kellett teremtenie az ország egyben tartása érdekében. Mindez jól nyomon követhető az azon országgyűléseken született végzések számbavételével, amelyeken a fentebb már idézett vallásügyi döntéseket hozták.

EVANGÉLIUM ÉS ÁLLAMÉRDEK

A keleti királyság rendjei tehát az 1560-as évek végére deklarálták az evangélium szabad értelmezésének és az új hitvallás szabad gyakorlásának lehetőségét. Ehhez az uralkodói hatalom beleegyezése is kellett, amely nem akadályozta meg ilyen célú törvények meghozását az országgyűlésen, hiszen a belső és külső politikai feszültségek közepette szerveződő új állam nem engedhette meg magának, hogy felekezeti összecsapások színterévé váljék. Ennek az összefüggésnek csak látszólagosan mond ellent a székelyek megrendszabályozása 1562. évi lázadásuk után. Ez esetben ugyanis arról volt szó, hogy az uralkodó a székely felkelést követően meghozott szigorú törvényekkel a székelyeket egyöntetűen az államhatalom elfogadására és rendszeres adózásra kényszerítette. Mondhatjuk úgy is, hogy a központi hatalom az adózásra és/vagy katonáskodásra kötelezett székelység felekezetválasztására nem kívánt nyomást gyakorolni. A felekezeti hovatartozás eldöntésében a székelyek éppúgy szabad kezet kaptak, ahogyan más erdélyi nemzetek is.

Az 1564. évi, a vallási toleranciát megfogalmazó törvénycikk indoklásaként a rendek már kifejezetten és világosan megfogalmazták: *„pro quiete Regnicolarum”,* azaz az országlakosok – közvetve tehát az ország egésze – nyugalmáért van erre szükség. Ez az indoklás már önmagában is jelezte a vallási forrongás lecsillapításának hátterében álló államérdeket. Az ország egységének megteremtését célzó uralkodói igyekezet mellett a reformáció eszméinek gyors és szabad terjedését előmozdító tényezőként egy erdélyi történelmi „hagyományra” kell utalni: ez pedig Erdély népeinek sokfélesége, sokszínűsége.

A rendi nemzetek és a folyamatosan beköltöző ortodox románság különböző jogrendje, privilegizáltsága, önkormányzati működése, különféle szokásai és életmódja ezeknek a népeknek az évszázados békés együttélése révén már régóta magukban hordozták a *suum cuique* [mindenkinek a magáét] elvét. Mondhatni, az Erdélyben élő emberek jól tudták, hogy a szászok, magyarok, székelyek, románok más szabályok szerint élnek, de ettől még részét képezik a nagy egésznek, a Magyar Királyságnak.

Ehhez a hagyományhoz talán nem volt nehéz hozzáadni, elfogadni és befogadni a vallásosság területén megmutatkozó különbözőségeket. Kiváltképpen akkor, amikor azok elfogadása egy magasabb rendű célt, jelesül az állam kiépülésének folyamatát is segítette. Persze a hétköznapi élet szintjén az állam magasabb rendű célja nehezen megfogható. Az egyes nemzetek vezérpolitikusai azonban jól látták a keleti országra leselkedő külső veszélye-

ket, s felmérték, hogy saját birtokaik és életük megvédelmezése függ az ország egységétől, valamint az ennek révén megteremthető, mind a belső, mind a külső ellenséggel szemben hatékonyan fellépni képes kormányzati és fegyveres erőtől.

Torda-Aranyos vármegye 19. századi címere

A különböző protestáns felekezetek, vallási irányzatok elvi befogadása és törvényes engedélyezése után, 1571-ben került Erdély fejedelmi trónjára az első Báthory – katolikus uralkodóként. Uralkodása alatt Báthory István igyekezett a lehetséges mértékig megerősíteni a katolicizmust és korlátozni újabb felekezetek kialakulását, a szabad vallásgyakorlatot és a hatvanas évek törvényeit azonban visszamenőleg eltörölni nem akarta, de nem is tudta volna. Az 1570-es években meghozott törvények alapján úgy tűnik, ekkoriban már inkább az volt a cél, hogy a korábban kialakult szervezeti kereteket megőrizzék, hogy ezek ne morzsolódjanak fel a szűnni nem akaró dogmatikai viták közepette.

Az 1571-től immár fejedelemségnek nevezhető keleti országrész változatlanul állandó külső veszélynek volt kitéve, és Báthory István, aki mindenkinél korábban ismerte fel az országegység megteremtésének szükségességét, kiemelten fontosnak tartotta a rendi támogatottság megőrzését. Kétségtelen tény, hogy Báthory szívósan és állhatatosan igyekezett további felekezetek kialakulásának gátat vetni: bevezette a cenzúrát, megtiltotta a további vallási újításokat, korlátozta a szentháromság-tagadók térnyerését, és mindenekfelett behozta a jezsuitákat Erdélybe, hogy ezzel is erősítse saját felekezetét.

A korszak egyháztörténetét tárgyaló szerzőknél mindez súlyosan esik a latba, Báthory egyházügyi intézkedéseinek jellemzésekor legtöbbször a fejedelem keménykezűségét emelik ki. Az ún. „állampapírok", azaz országgyűlési iratok áttekintése nyomán azonban arra a megállapításra is juthatunk, hogy Báthory a felekezetek korlátozása terén csak addig a határig ment el, amíg még az államérdek magasabb rendű céljait nem veszélyeztette.

Báthory István uralkodása alatt folytatódtak a hitviták, amelyeken a rendkívül magas szinten képzett jezsuiták képviselték a római katolikusokat, és sokakat visszatérítettek a régi hithez. A fejedelem azonban az áttérést semmilyen módon nem kényszerítette, bár kedvelt jezsuitáit minden lehetséges módon segítette hivatásuk teljesítésében. A fejedelem jól átgondolt rendelkezései egyértelműen abba az irányba mutatnak, hogy legfőbb politikai célja a világ két nagyhatalma közé szorult országának megvédelmezése volt, és ennek érdekében használta fel az egyházakkal kapcsolatos szigorú, de a már kialakult szabad vallásgyakorlatot megengedő rendelkezéseit.

TORDA – AZ ORSZÁGGYŰLÉSEK SZÍNHELYE

Torda jelentőségét a középkorban elsősorban sóbányája adta, hiszen a mezőváros lakói mindenekelőtt bányászattal foglalkoztak. Ehhez járult a helyi lakosság mind jelentősebb kereskedelmi tevékenysége is, amelyre vonatkozóan már 1475-ben privilégiumot kaptak Mátyás királytól. Ennek értelmében a város kereskedői mentesültek az országon belüli vámok alól. A 16. század közepére a sóbányászat háttérbe szorult, főként a bánya művelésének nehézségei miatt, így a lakosság sokkal inkább a kereskedelemből élt.

A mezőváros jelentőségét a Buda eleste utáni korszakban megerősítette, hogy számos alkalommal adott helyt a keleti királyság, majd a fejedelemség országgyűléseinek. 1542-ben két alkalommal is itt jöttek össze az erdélyi rendek, itt mondták ki Izabella és gyermeke behívását Erdélybe, majd itt újították meg a három nemzet unióját, és hoztak néhány kulcsfontosságú döntést az önálló erdélyi állam megszervezésével kapcsolatban.

1548-ban itt született meg az első olyan rendelkezés, amely szerint Erdély lakosai szabadon megmaradhatnak akár a régi, akár az új vallás gyakorlatában. 1556-ban ugyancsak a tordai országgyűlésen határozták el a Szapolyaiak visszahívását. 1541 és 1551 között 14 országgyűlést tartottak a városban vagy a Torda melletti Keresztesmezőn. Keresztesmező – sok helyütt Erdély Rákos-mezejeként említve – a fejedelmi korban számos esetben volt hadseregek gyülekezési helye, de tábori országgyűlések színhelye is. A szintén a város határában fekvő Kiskirály-réten az országgyűlésekre érkező fejedelmi követség és a részt vevő rendek lovait legeltették, amíg az urak a városban tanácskoztak.

Torda mezővárosa a keleti országrészben kezdetben azonos súlyú volt a később fejedelmi székvárossá fejlődő Gyulafehérvárral. A számadatok is sokatmondóak: az 1541–1613 közötti időszakban a keleti királyságban, majd a fejedelemségben összesen tartott 258 országgyűlés közül 49-nek a színhelye volt Torda, míg Gyulafehérváron 62 gyűlést, Kolozsváron pedig 54-et tartottak. A városban ma is megtalálható a régi sókamaraház (jelenleg Történelmi Múzeum). A gótikus épületet a 16. század második felében építették át fejedelmi házzá, amely a későbbi felújítások nyomán a Báthory-ház elnevezést kapta.

A mezőváros nagy pusztulást szenvedett el Giorgio Basta hadaitól, lakossága és jelentősége is csökkent. 1658-ban a török–tatár betörés újabb nagy pusztítást zúdított a városra, a lakosok egy része Kolozsvárra menekült, a várost pedig a tatárok felégették. 1661-ben Szejdi Ahmed pasa serege tört a városra, aminek következményeit Evlia Cselebi ekként írta le: *„E városban egy napig időzvén, ezt is felgyújtottuk, s olyannyira elpusztult, hogy romhalmaznál egyéb nem maradt a helyén."*

Az erdélyi rendi gyűlés már 1665-ben törvénybe iktatta a sokat szenvedett és kiürült város újbóli megerősítését. Ennek nyomán 1668-ban kelt Apafi Mihály nagy horderejű döntése, amelylyel megnemesítette a mezőváros három kisebb részének, Ó- és Újtordának, illetve Egyházfalvának minden lakosát, s mellé mészárszék- és kocsmatartási jogot is adott számukra. A fejedelem ezzel a rendelkezésével a városi telkeket az újonnan érkező lakosoknak, azaz az oszmán uralom alá került Váradról vagy más magyarországi helyekről ide menekülteknek adományozta, akik az üres telkeken kívántak letelepedni és új életet kezdeni. Ezzel a kiváltsággal a fejedelem a város újranépesedését próbálta elősegíteni, hiszen az itteni sóbányászatra és sófuvarozásra a vészterhes évtizedeket követően is szükség volt. A város rangját nagyban emelte, hogy a 17. században évente három országos vásárt is tartottak itt: Szent György napján (április 24.) és Kisasszony napján (szeptember 8.) Ótordán, Szent János napján (június 24.) pedig Újtordán. A 17. század végéről ismeretes még egy negyedik országos vásárnap is, Szent Miklós ünnepén.

A göttingeni egyetem könyvtára

SZÖGI LÁSZLÓ

Peregrináció és reformáció

Milyen külföldi egyetemekre jártak tanulni a 16–18. századi magyar diákok?

A peregrináció szó jelentése utazás, vándorlás, zarándoklás. A magyar történetírásban a külföldi egyetemek látogatását értjük e kifejezés alatt. A peregrináció Magyarországon már a 12. század óta gyakorlat volt, de a reformáció idején erősödött fel. Az alábbiakban arról adunk összefoglaló képet, hogy milyen külföldi egyetemekre jártak tanulni a 16–18. századi magyar diákok.

A felekezeti kérdés

A reformáció korában az egyik legfontosabb kérdés, hogy a különböző hazai felekezetekhez tartozók milyen külhoni egyetemekre mentek tanulni. Nyilvánvaló, hogy néhány délnémet egyetem és jezsuita akadémia kivételével a többi német, baltikumi, holland, angol, skót és svájci egyetemre, illetve akadémiára 1800-ig szinte kizárólag a hazai protestáns családok gyermekei iratkoztak be. Ugyanígy állítható, hogy a padovai és sienai kivételével a többi itáliai univerzitást, a Habsburg Birodalom jezsuita akadémiáit és elsősorban a bécsit a katolikus családok tagjai látogatták. Természetesen voltak olyan „toleráns" egyetemek is, amelyeken bármely felekezet tagjai előfordulhattak. Egyébként a források általában éppen azt a tényt jelzik, ha valaki nem az adott egyetemen megszokott felekezethez tartozott. Hozzá kell tenni, hogy egyes felekezetek tagjai esetenként szándékosan nem nevezték meg vallásukat, mert emiatt esetleg hátrány érhette őket. Az erdélyi unitáriusok körében bizonyosan többen voltak a peregrinusok, mint ahányat forrásaink említenek.

A 16. század közepétől már többen iratkoztak be protestáns egyetemekre, mint katolikus tanintézetekbe. A 17. század első felében a peregrinusok több mint 61%-a protestáns egyetemeken tanult. A különbség a 17. század elején meginduló rekatolizáció idején is csak kismértékben csökkent. A katolikus peregrináció nagyságrendje a 18. század közepétől – elsősorban a Bécsi Egyetem vonzerejének hatására – már utoléri, majd meg is haladja a protestáns egyetemek iránti érdeklődést.

A protestáns peregrinusok többsége bölcsészetet és teológiát tanult, hiszen papi és tanítói pályára készültek, sokan a családi tradíciót követve. A diákok közül 705 fő beiratkozásánál van adatunk orvosi vagy sebészi tanulmányokra, továbbá 353 esetben jogi tanulmányok végzésére. Mohácstól 1800-ig a beiratkozók mintegy 42%-a lehetett katolikus vallású. A 15. század végéig a peregrinusok többségét az egyházi értelmiségiek képezték, és később is megőrizték jelentőségüket, azonban a reformáció után már megosztva több felekezet között. A katolikus peregrináció ugyan lassabban indult útjára, de már a 17. század első harmadában nagy lendületet vett és a 18. századra kiegyenlítette hátrányát a protestáns peregrinációval szemben.

A reformáció elterjedése után valamennyi újonnan alakult és nagyobb befolyásra szert tett felekezet saját kezébe vette egyházi és világi intelligenciájának képzését. Ez részben úgy történt, hogy a teljesen protestánssá lett államok átvették a területükön még a középkorban alakult egyetemeket, és azokon kisebb megszakítás után az államvallásnak megfelelő oktatást indították el. Ez zajlott le néhány évtized alatt egész Skandináviában, az északnémet tartományokban, Angliában és Skóciában. Máshol, ahol azelőtt nem léteztek egyetemek, új protestáns univerzitások alakultak, meglepően nagy számban. Ezek egy része később nem lett valódi egyetem, megrekedt az ún. akadémiai gimnázium vagy Athenaeum színvonalán, de közülük is többet látogattak magyarországi diákok.

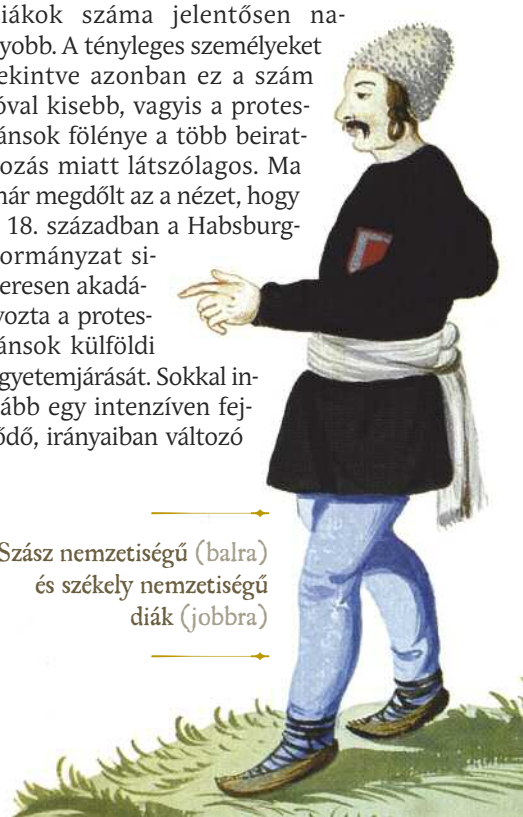
A 16. század közepétől Dél- és Közép-Európában sorra alakultak új katolikus főiskolák is, elsősorban speciális, kétkarú jezsuita egyetemek. Az ellenreformáció kezdetétől ezeken is nagy számban jelentek meg magyar diákok. A század első felében Bécsben és Krakkóban is előfordultak olyanok, akik később a hazai protestánsok vezetői lettek, tehát ezeket az egyetemeket e korszakban nem lehet egyértelműen katolikus karakterűnek tartani. Itáliában elsősorban Padova volt az, ahol bármely felekezet tagjai tanulhattak, így nem véletlen az itteni univerzitás iránti feltűnő magyar érdeklődés.

Wittenbergben eleinte evangélikusok és reformátusok egyformán beiratkozhattak, a század végétől azonban kizárólagossá vált az ortodox lutheranizmus. Ezzel egy időben Németországban bizonyos tanintézetek lutheránus, mások kálvinista karaktert vettek fel. A 16. század végétől Heidelbergbe és Marburgba szinte kizárólag református iratkoztak be. A század második és harmadik negyedére a protestáns dominancia egyértelművé vált. A század utolsó negyedében azonban a jezsuiták prágai Klementinumába, a prágai és bécsi egyetemekre, de különösen az olmützi, majd a gráci akadémiákra és Rómába is egyre többen jutottak el. A század legvégére már a katolikusok is számottevő részt vállaltak a külföldi egyetemjárásból.

A 30 éves háború erőteljesen visszavetette a németországi protestáns peregrinációt. A reformátusok esetében ez átrendeződéssel járt, és a továbbiakban a német egyetemek – elsősorban Heidelberg és Marburg – helyett a holland és angol egyetemek felé orientálódtak. Az evangélikusok átmenetileg az északnémet és a balti régiót választották úti célnak, majd a háború végeztével visszatértek a hagyományos német egyetemekre, illetve ott újabbakat is választottak, mint például Jénát, majd a század legvégétől Hallét is. A német egyetemjárásban e században változott meg a nemzetiségi összetétel, mivel a korábbi magyar többséget felváltotta a hazai evangélikus németség dominanciája.

A 18. század az utolsó időszak, amikor az egyes egyetemekhez még meghatározható felekezetű diákságot tudunk rendelni. A beiratkozásokat vizsgálva azt találjuk, hogy a protestáns diákok száma jelentősen nagyobb. A tényleges személyeket tekintve azonban ez a szám jóval kisebb, vagyis a protestánsok fölénye a több beiratkozás miatt látszólagos. Ma már megdőlt az a nézet, hogy a 18. században a Habsburg-kormányzat sikeresen akadályozta a protestánsok külföldi egyetemjárását. Sokkal inkább egy intenzíven fejlődő, irányaiban változó

Szász nemzetiségű (balra) és székely nemzetiségű diák (jobbra)

és tartalmi, tudományos értelemben szélesedő külföldi egyetemjárással találkozunk, amelyben a század utolsó két évtizedében már kezd háttérbe szorulni a felekezeti hovatartozás, és helyébe a világi tudományos érdeklődés lép.

A peregrinusok etnikai összetétele

A soknemzetiségű Magyarországon elkerülhetetlen a nemzetiségi hovatartozás vizsgálata. A 16. század utolsó 75 évében a külföldön beiratkozott diákok több mint fele (53%-a) feltehetően magyar nemzetiségű volt. Az erdélyi és magyarországi német etnikum képviselete a 16. században 34% körüli a hazai peregrinusok körében, míg a szláv lakosság közel 11%-ot tett ki. A magyarság minden korszakban abszolút többségben volt a külföldi egyetemjárásban, de a németség a 18. században már erősen megközelíti a magyarság részvételi arányát.

Ha a társadalmi rétegződést vizsgáljuk, a 16. században még csak 30 olyan főnemesi család képviselőit találjuk azon diákok között, akiknek rangját a források jelzik. A 17. században már 58, míg a 18. században 83 bárói vagy grófi család képviselőivel találkozhatunk. A 18. századi hatalmas növekedés oka, hogy a főnemesség szinte kötelezően kezdi Bécsben neveltetni fiait, például a Theresianumban.

Összességében a nemesi származású hallgatók aránya 20% körül mozoghatott. A köznemesek közül – pontosabban azok közül, akiknél a források jelzik a nemesi származást – a 16. században 82% feltehetően magyar. A 17. században a nobilis jelzésű beiratkozóknak már csak 59%-a magyar, 19%-a a szláv és 14%-a a német etnikumhoz tartozott. A 18. században ismét a magyar nemesség arányában látszik további csökkenés. Az egyértelműen elmondható, hogy a peregrinusok abszolút többsége a magyarországi és erdélyi városi protestáns és katolikus polgárság köréből származott.

A németországi egyetemjárás

1526 előtt 15 egyetemet alapítottak német területeken. Ezek közül később nyolc lett protestáns és 7 maradt katolikus jellegű. Mohácstól a 18. század végéig további 22 kisebb-nagyobb egyetemet alapítottak a Német-római Birodalom területén, amelyek közül 16 lett protestáns karakterű, és csak 6 volt katolikus. Összesen tehát a különböző korszakokban 37 egyetem között válogathattak a német területekre induló hazai peregrinusok. Ezeken túl jelentős számban látogatták az akadémiai gimnáziumokat is. A 16–18. században a magyar diákok a fentiek közül 33 német egyetemre, egy orvosi tanintézetbe és 8 akadémiai gimnáziumba iratkoztak be – a 275 esztendő alatt évente átlagosan 36-an.

A 17. század első negyedéig a német peregrinációban folyamatos és egyenletes fejlődés mutatkozik, amelyet azonban két tényező is megtör az 1620-as évek előtt. Az egyik a református és kálvinista irányzatok éles elválása már a 16. század második felében. A kálvinista teológusok III. Frigyes pfalzi választófejedelem megbízásából 1563-ra összeállították az ún. *Heidelbergi kátét*, a református egyház alapvető hittételeit. 1577-ben pedig öt lutheránus hittudós kiadta a *Formula Concordiae*-t, az evangélikus vallás tanítását részletező nyilatkozatot. Ágost szász választófejedelem 1580-ban kinyomatta, és ez lett az ortodox lutheránus álláspont teológiai összefoglalása. Wittenberg egyeteméről 1592 után fokozatosan kitiltották azokat a hallgatókat, akik nem voltak hajlandóak aláírni a *Formula*

A heidelbergi egyetem aulája

Concordiae-t. Ennek következtében egyrészt a református magyarok egyre inkább más régiók felé orientálódnak, de a harmincéves háború viharai is elriasztották a magyar diákokat a belső német egyetemektől. A mélypontot 1632 jelenti 10 hazai beiratkozóval. Ekkor erősödik meg a hollandiai és angliai egyetemjárás.

A vesztfáliai béke idején újra növekszik a német egyetemek iránti érdeklődés, és már évi 40-60 új beiratkozóról tudunk. 1659-ben 66 új beiratkozás jelenti a csúcsot a században. A 17. század harmadik negyede imponálóan felívelő szakasz a németországi peregrináció történetében. A 18. század második negyedében újabb stabil növekedés tapasztalható, ekkor Halle vonzereje válik jelentőssé. A háborús események miatti átmeneti visszaesés után a század utolsó negyede óriási fejlődést hoz, ami főleg Göttinga megnövekedett vonzerejének tulajdonítható.

A magyarországi értékrendet legjobban a beiratkozások szerinti sorrend mutatja. A vizsgált időszakban Wittenberg a magyar diákok szemében az abszolút tekintély, hiszen Melanchthon működése nyomán Európa egyik legkorszerűbben oktató és új módszereket alkalmazó egyeteme jött itt létre, amelyre nagyon sok külföldi protestáns diák igyekezett. Az egyetem tekintélye akkor sem csökkent, amikor a 16. század végén megtörtént a szakítás a kálvinizmussal, és a reformátusok egyre kisebb számban iratkoztak be „Wittenbergában". Az egyetem a 18. század második felét kivéve mindig az első helyen áll, de magyar szempontból virágkora a 16. századra esik, még egy évtizedet átnyúlva a 17. századba. A 16. század végéig versenytársa is alig akad, az Odera melletti Frankfurt akadémiája, a híres „Viadrina" és Lipcse fogad még viszonylag nagyobb számban diákokat, köztük sok református peregrinust is. Később Heidelberg, majd a 17. század húszas éveitől a holland egyetemek jelentősége nő meg.

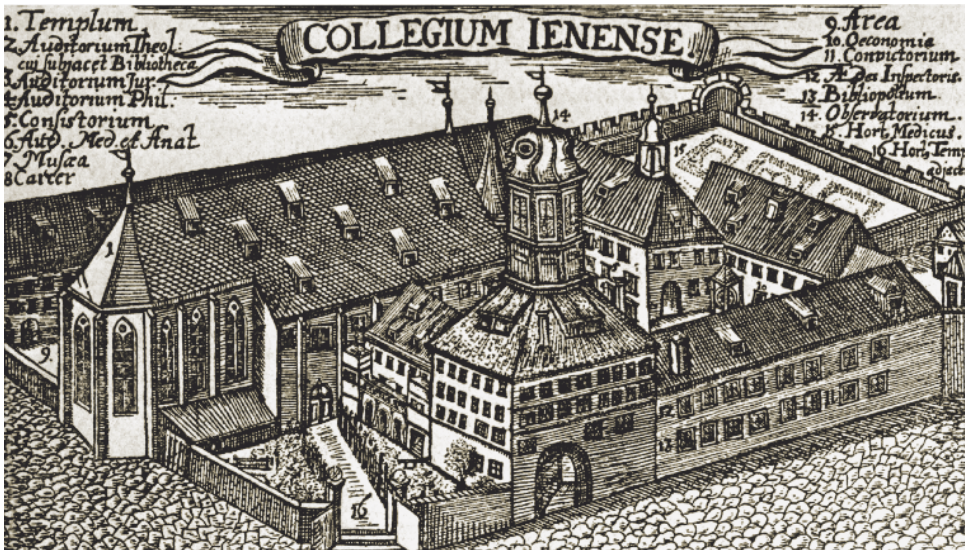
A nagy hagyományú Lipcsei Egyetem is minden korszakban ott van az első öt egyetem között, de igazi fejlődése magyar szempontból a 17. század második felében kezdődik, és folytatódik majd a következő két évszázadban is. A kálvinista karakterű Heidelberg virágkora magyar szempontból rövid, nagyjából 25 évig tart, 1595-től 1620-ig: ekkor a református magyarok által legszívesebben látogatott egyetemek közé emelkedik. Érdekes módon ez nem mondható

A wittenbergi (fent) és a leideni (lent) egyetem épületei

A jénai egyetem épülete (lent)

el az ugyancsak kálvinista Marburg egyeteméről, ahová csak a 17. században iratkoznak be kisebb számban magyarországi diákok. A harmincéves háború átrendezte a német egyetemek iránti érdeklődést. A 17. század első felében Wittenberg látogatottsága 60 százalékkal esett vissza, viszont erősen növekedett Odera-Frankfurt és kiváltképp Königsberg magyarországi hallgatóinak száma. Königsberg virágkora rövid ideig tartott. A harmincéves háború idején a korábbinál tízszer többen választották tanulmányútjuk során a Porosz Hercegség egyetemét, ám 1660 után itt is egyre csökkent a beiratkozók száma, és korábbi előkelő második helyét már soha többé nem nyerte vissza.

A 17. század második felében Wittenberg ugyan még tartja vezető szerepét, de a korábbi fél évszázadhoz képest Jénában 14-szeresére nő a magyarországi hallgatók száma. Több mint háromszorosára emelkedik a Lipcsében beiratkozottak adata, és hasonló a növekedés Altdorf és Strassburg egyetemein is. Ezzel szemben csökken a magyar peregrinusok száma Königsbergben, az Odera melletti Frankfurtban, Marburgban és Rostockban.

A 18. században az új szellemet hozó pietista Halle és Jéna erőteljes előretörése tapasztalható, majd a század második felében a tanszabadság eszméjét megjelenítő Göttingen is megelőzi az először lemaradó Wittenbergi Egyetemet. Az első helyet Jéna veszi át. Természetesen a létszámok értelmezésénél sohasem szabad elfelejteni, hogy a szegény sorsú magyar diákok számára az egyetemválasztásban korántsem mindig a tudományos szempontok voltak a döntőek, hanem az is, hogy hol kaptak segélyt, ösztöndíjat, „szabad asztalt" vagy valamilyen támogatást.

Vándordiákok

A 16. század második negyedében azok a magyarországi peregrinusok, akik több egyetemet is felkerestek, még a Bécs, Krakkó, Wittenberg háromszögben gondolkodtak. Ehhez csatlakozott az 1540-es években Odera-Frankfurt egyeteme, amely addigra Krakkó helyére lépett. A 16. század végére szinte teljesen megszűnik a német egyetemek és Bécs között a kapcsolat. A korszakot természetesen Wittenberg abszolút fölénye jellemzi, ahonnan ekkor még szinte minden más egyetem felé nyílt út. A református vándordiákok előbb az Odera-Frankfurt–Wittenberg útvonalat, később a Wittenberg–Heidelberg–Marburg útvonalat járták be. A 16. század végétől kezd kialakulni az evangélikusok arany háromszöge, a Wittenberg–Lipcse–Jéna útvonal. Ez az a korszak, amikor számos protestáns diák a német egyetemek után elmegy

EUROPICA VARIETAS.
avagy
SZEPSI CZOM-
BOR MARTONNAK
Lengyel, Mazur, Pruz
Dania, Frisia, Hollandia,
Zelandia, Anglia, Gallia,
Német és Cseh Országi vi-
tag: Az Prussiai, Pomeraniai, Suc-
ciai, Norvegiai, Frisiai, Zelán
Britanniai, Tengeren valo be
sában látót, hallot külömb
külömb fele dolgoknak
rövid le irása.
Mely minden Olvasonak
nem czak gyönyörü
fok fele hasznára is
Folgallat.
CASSAN,
Festus Janos altal, 1620.

Szepsi Csombor Márton
Europica varietas című művének
címlapja, 1620

a vallási toleranciájáról híres Padovai Egyetemre is.

A harmadik jellegzetes periódus a harmincéves háború időszakára esik és nagyjából 1650-ig tart. Az evangélikus diákok körében ekkor erősödik fel a baltikumi peregrinációs irány. A magyar reformátusok fő úti célja viszont Hollandia, ahová vagy a Balti-tengeren végighajózva, vagy szárazföldön, az Odera-Frankfurt–Bréma–Franeker–Leiden útvonalon jutnak el. A déli német irányban kezd kialakulni az Altdorf–Strassburg–Tübingen útvonal, általában úgy, hogy a többség a háromból csak kettőt tud meglátogatni. Az itáliai kapcsolatok e korszakban gyakorlatilag megszűnnek.

A negyedik korszak a 17. század második fele, amikor a legnagyobb a magyarországi hallgatók mobilitása. E korszakban fokozatosan visszaszorul a baltikumi útvonal jelentősége, és a magyarországi, főleg német ajkú evangélikus diákok visszatérnek a hagyományos Wittenberg–Lipcse–Jéna háromszögbe. Altdorf szerepe megnő, persze csak második egyetemként, és főleg Strassburggal együtt válik fontos úti céllá. Kevesebben választják a Tübingen–Strassburg útvonalat. A református magyarok körében viszont növekszik a holland egyetemek iránti érdeklődés, ezért a német egyetemeket csak átutazóban keresik fel, főleg Odera-Frankfurtot. Új jelenség a század legvégén, hogy a reformátusok – egyelőre még kis számban – a holland és német egyetemek után, illetve mellett már eljutnak Svájcba, a zürichi és a baseli akadémiákra is. A 18. század egészében Jéna, első felében még Halle, a második felében Göttingen az elsődleges célegyetem, de például az új Erlangeni Egyetem is sok evangélikus diákot vonzott.

A lengyel és baltikumi egyetemek

A 15. században a Balti-tenger körüli államokban, illetve tartományokban négy új egyetem jött létre. 1419-ben Rostockban megalakult az északnémet térség első univerzitása, amely 1531-ben a lutheránus irányzathoz csatlakozott. Másodikként Rostockhoz igen közel, Greifswald városában alakult egyetem 1456-ban. A reformáció kezdetekor ez az egyetem átmenetileg megszűnt. 1539-ben I. Fülöp pomerániai herceg tartományi protestáns egyetemként szervezte újjá.

1544-ben Königsbergben jött létre a térség első protestánsként alapított egyeteme. Az 1525-ben lutheránus hitre tért porosz hercegségben található intézmény is Melanchthon wittenbergi modelljét követte. Königsberg a balti térség legjelentősebb protestáns egyetemévé vált. Az 1540-es évektől terjedtek el az ún. humanisztikus iskolák, amelyek a Melanchthon által kidolgozott oktatási módszert alkalmazták. Ezen városi gimnáziumok közül azután jó néhány a 16–17. század fordulóján akadémiai osztályokat nyitott, s ezeket a tanintézeteket már részben egyetemi fokúnak lehetett tekinteni, illetve egyetemi előkészítőnek számították, ahonnan a peregrinusok jó része továbbment, hogy egy valódi, tudományos fokozatokat is adó egyetemre iratkozzék be. Elbingben 1538-ban, Stettinben 1543-ban, Danzigban 1558-ban

és Thornban 1568-ban jöttek létre az említett humanisztikus gimnáziumok. Danzigban tanult Szepsi Csombor Márton, aki *Europica Varietas* című munkájában írta le hosszú „bujdosását" – ezt tekinthetjük az első magyar nyelvű útleírásnak.

A lengyelországi felsőoktatás egyik érdekes színfoltja volt a rakowi unitárius akadémia, amely 1602 és 1638 között működött, s ahová Európa távoli területeiről is érkeztek az antitrinitárius tanok hívei. Figyelemre méltó, hogy több volt rakowi rektor ért el Erdélyben unitárius püspöki tisztséget. Egy példával érdemes érzékeltetni a korszak vándordiákjainak „bujdosását". Az 1577-ben Késmárkon született Praetorius Dávid 1598 májusában, 21 évesen iratkozott be az elbingi akadémiai gimnáziumba, majd ugyanezen év októberétől már a königsbergi egyetem hallgatója lett. 1601-ben a stettini akadémián találkozunk a nevével, és 1606 októberében a rostocki egyetemen találjuk, ahol 1607-ben bölcsész magisteri címet szerzett.

Az északi irányú magyar peregrináció legintenzívebb korszaka a 17. század első fele, abból is leginkább a harmincéves háború két utolsó évtizede. E vészterhes időszakban célszerű volt elkerülni a belső német egyetemeket, ezért is virágzott fel ennyire a térség egyetemeinek látogatottsága. A svéd–lengyel háború, amely Erdély szempontjából is tragikus fejleményeket hozott, 1657 után láthatólag visszavetette az északi peregrinációt. A következő fél évszázadban már csökkent a beiratkozók száma, a Rákóczi-szabadságharc lezárulása után pedig a terület jelentősége magyar szempontból megszűnt.

A HOLLANDIAI ÉS ANGLIAI PEREGRINÁCIÓ

Sokáig kizárólagosan Oxford és Cambridge jelentette az angol egyetemi rendszert. Ez a két egyetem monopolhelyzetbe került Angliában, és a 19. századig nem is jött létre újabb univerzitás a szigetországban. Ez idő tájt még egy intézményt látogattak magyar diákok: a londoni tőzsde alapítója, Thomas Gresham végrendelete alapján 1597-ben létrejött, oklevelet nem adó, de rendkívül nívós és népszerű szabadegyetemet, a Gresham College-ot.

Hollandiában viszonylag későn, csak a németalföldi szabadságküzdelmek során, illetve után jöttek létre egyetemek, akkor azonban rövid idő alatt több is. A legkorábbi s egyben leghíresebb és leggazdagabb holland egyetem Leidenben alakult 1575-ben. 1585-ben az északi Frízland tartományban jött létre Franeker egyeteme, amely később a magyarok által legkedveltebb holland univerzitás lett. 1614-ben Groningen tartomány székhelyén, majd 1636-ban Utrecht tartomány központjában, végül 1648-ban Gelderland tartomány egyik városában, Harderwijkben alakult újabb egyetem.

MAGYAR 2738
ENCYCLOPÆDIA.
Az az,
MINDEN IGAZ ES HASZNOS
Böltsességnek szep rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása.
APATZAI TSERE JANOS
által.
SENEC. 64. EPIST.
Etsi omnia à veteribus inventa essent: hoc tamen semper novum erit, usus & inventorum ab aliis scientia & dispositio.
ULTRAJECTI,
Ex Officinâ JOANNIS à WAESBERGE, clɔ Iɔ CLVII.

Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*

Apáczai Csere János volt a Harderwijki Egyetem első teológiai doktora, akinek Hollandiában tanári állást kínáltak, mégis hazatért Erdélybe. Leidenbe 1616-ban érkezett négy magyar diák. 1623-ban 12 magyar diák jelent meg a Franekeri Egyetemen, akiket azután a 18. század végéig további 2096 társuk követett. Hollandiában és a Brit-szigetek egyetemein összesen 2145 diák fordult meg az 1595–1800 közötti időszakban. Angliában és Skóciában pedig ugyanezen idő alatt 294 személy jutott el az egyetemekre vagy a Gresham College-ba. Angliában, illetve Skóciában mindössze 34 olyan személyről tudunk, akik előtte vagy utána nem tanult Hollandiában.

Hollandiába legtöbben a harmincéves háború időszakában jutottak el, majd 1680-ig csökkenő tendencia kezdődött. A második nagy fellendülés a hollandiai peregrinációban a 18. század középső harmadában következett be. A Franeker volt a legnépszerűbb egyetem, ahová a magyar diákok 40%-a eljutott. Holland nézőpontból az előkelő és gazdag Leidenhez képest Franeker szegényes egyetem volt, magyar szempontból azonban a református peregrináció bástyája. A volt magyar diákok otthoni karrierjük során szívesen küldték tanítványaikat az általuk jól ismert Franekerbe, s ez is hozzájárult az egyetem hazai sikeréhez. Ezenkívül természetesen nem elhanyagolhatók az anyagi szempontok sem, hiszen Franeker olcsó egyetemnek számított, ahol a magyar diákoknak járt szállás és sokszor ellátás, ún. „szabad asztal" is.

Magyar részről a második leglátogatottabb egyetem Utrecht volt, amely ugyan később alakult, de nagyon hamar jelentős hírnévre tett szert. Voetius, az egyetem első rektora kiváló tanári kart gyűjtött maga köré, és az egyetem számos területen, például a természettudományokban élen járt Hollandiában. A 18. század közepétől

Az akadémia épülete Harderwijkben (fent) és Franekerben (középen). Magyar diákok sírköve a franekeri templomban (lent)

egyre inkább az Utrechti Egyetem lett a magyarok legkedveltebb úti célja, hiszen itt biztosítottak számukra egy különleges ösztöndíjat, a Stipendium Bernardinumot. A harmadik legfontosabb egyetem Leiden volt, amelynek orvosi iskolája tett szert európai hírnévre, de a magyarok számára kétségtelenül drága volt. A Leideni Egyetemet a 17–18. században tömegével látogatták a külföldi diákok, csaknem a hallgatók fele érkezett külországból. Leiden a toleráns egyetemek közé számított, így sok unitárius magyar is járt ide. Több mint 50 hazai diák tanult Leidenben orvostudományt.

Angliában nem az egyetemi beiratkozások az elsődleges források, hiszen a magyaroknak nem volt pénzük beiratkozni, és az anglikán vallásra sem tehettek esküt. Viszont az oxfordi Bodley Könyvtár korabeli látogatókönyvei bizonyítják, hogy jó néhány magyar diák fordult meg a híres egyetemen. 1623 előtt mindössze 12 magyarról tudunk, akik eljutottak az angol egyetemekre. Elsőként 1562-ben a pécsi születésű Vulpe János, aki Cambridge-ben tanult, majd az Earl of Sussex orvosa lett. A diákok Wittenberg, Padova, esetleg Heidelberg és Bázel egyetemei után érkeztek Angliába. Közülük a nagybányai születésű Bánfihunyadi János a Gresham College tanára lett mint kémikus és alkimista. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem hazahívta a kolozsvári akadémia tanárának, de útközben Amszterdamban meghalt.

1623 után egyre nagyobb számban mentek Angliába magyar peregrinusok, és ez a fellendülés a 17. század két középső negyedében töretlen volt. A legtöbben csak rövid időre utaztak Angliába, akár úgy, hogy két hollandiai beiratkozás között töltöttek el néhány hónapot vagy hetet Oxfordban, Cambridge-ben vagy főleg Londonban. Érdekes, hogy a magyarok száma az angol polgári forradalom idején sem csökkent, jóllehet otthon veszélyes volt emlegetni az angliai látogatást, mert az illetőt könnyen megvádolhatták forradalmi tanok terjesztésével, mint Apáczai Csere Jánost Gyulafehérvárott. Az igen távol lévő skót egyetemekre jelenlegi ismereteink szerint mindössze hat

diák jutott el, közülük négyen Edinburghba.

A svájci egyetemek látogatása

Svájcban az első és évszázadokon át az egyetlen valódi egyetem 1460-ban Bázelben alakult meg. Az egyetem hírneve már a 16. század elején nagy volt, hiszen itt tanított többek között Rotterdami Erasmus, s itt tanult a későbbi svájci reformátor, Ulrich Zwingli is. A reformáció során 1532-ben már protestáns univerzitásként nyílt meg újra, a zwingliánus irányzathoz csatlakozva.

Ezzel szinte egy időben sorra alakultak Svájcban olyan protestáns teológiai akadémiák, amelyek ugyan nem érték el az egyetemi rangot, de lényegében bölcsészeti és teológiai képzést nyújtottak, tehát a felsőfokú tanintézetek közé számíthatók. Közülük az első 1525-ben Zürichben nyílt meg, éppen Zwingli kezdeményezésére. Ezt követte 1528-ban a Bern városában megnyitott akadémia, majd az 1537-ben már francia nyelvterületen, Lausanne-ban létrejött hasonló tanintézet. 1548-ban Kálvin követői elhagyták Lausanne-t, és Genfbe költöztek. Az idős Kálvin János itt 1559-ben alapította meg az Academia Genevensist, amely kezdetben szintén csak teológiai képzést végzett.

789 Magyarországról származó diák beiratkozásáról tudunk a svájci egyetemeken és akadémiákon, ami valójában – a többszöri beiratkozások miatt – 675 személy tanulmányait jelenti. Mohácstól 1700-ig még mindössze 107 beiratkozóról van adat, ami a német és holland peregrinációhoz képest nagyon szerény szám. A 18. században azonban alapvetően megváltozott a helyzet. A gályarabságból megszabadult magyar prédikátorok története nagy hatást gyakorolt a svájci kálvinistákra, s ettől kezdve egyre több támogatást kaptak a Svájcba eljutott magyar diákok. A svájci peregrinusok 86%-a a 18. században érkezett az alpesi országba.

A legtöbb magyar diák a Bázeli Egyetemre iratkozott be. A tanári karból kiemelkedtek a Bernoulli család tagjai, akik sok magyar diákot, köztük Teleki Sámuelt vezették be a kor legmagasabb szintű matematikai és fizikai ismereteibe. Genfbe, a reformátusok legfontosabb svájci központjába viszont meglepően kevesen jutottak el. Ráadásul az ismert 93 személyből sokan nem is voltak beiratkozva, de ez megszokottnak tekinthető. A 16. század második felében még viszonylag sokan – köztük Szenczi Molnár Albert és Laskai Csókás Péter – eljutottak Genfbe, a 17. században azonban mindössze hat diák. A 18. században Genfbe is többen látogattak el, de sokkal kevesebben, mint a német tannyelvű akadémiákra.

Szenczi Molnár Albert

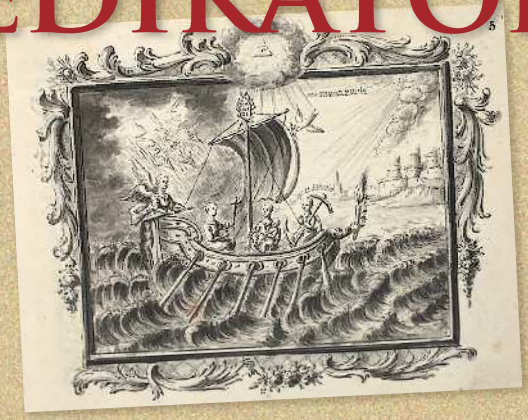
Felsorolni is lehetetlen azoknak a magyarországi tudósoknak, politikusoknak és egyházi személyiségeknek a nevét, akik műveltségük nagy részét külföldi egyetemeken szerezték. A korszak peregrinusainak 99%-a azonban hazatért és itthon kamatoztatta a tanultakat. Ezt mintegy erkölcsi kötelességüknek is érezték. A sokfelekezetű és soknemzetiségű Magyarországról Európa minden tudományos központjába jutottak el diákok. Felekezetenként máshonnan ugyan, de mindannyian ide hozták haza a legmagasabb szintű tudást. Ez egyedi jelenség, mert az európai periféria országai általában csak egyirányú tudományos és kulturális kapcsolatokkal rendelkeztek. Elmondható, hogy a peregrinációnak köszönhetően a magyarság a legnehezebb hódoltsági időszakban sem maradt el műveltségben az európai kultúrától, jóllehet itthon teljes szerkezetű univerzitás nem működött.

Protestáns prédikátorok pere Pozsonyban

MIHALIK BÉLA VILMOS

A PROTESTÁNS GÁLYARAB PRÉDIKÁTOROK

„Ismerem azoknak a prédikátoroknak szomorú történetét, akiket gályarabságra ítéltek, s akiknek emléke elevenen él ebben a gyülekezetben. Sok ilyen tragikus eseményt idézhet föl emlékezetünk” – e szavakkal emlékezett meg II. János Pál pápa történelmi látogatása során Debrecenben 1991. augusztus 18-án, mielőtt a gályarab prédikátorok emlékoszlopánál koszorút helyezett volna el.
Az egyházfő jól látta az esemény rendkívüliségét: a gályarabper napjainkig központi szerepet foglal el a magyar protestáns emlékezetkultúrában. A pozsonyi rendkívüli törvényszék elé idézett evangélikus és református lelkészek és tanítók pere a protestánsok által gyászévtizedként számon tartott 1670-es évek ellenreformációs intézkedéseinek egyik csúcspontja volt.
A felekezeti ellentétektől szabdalt országot másfél évtizedes vallási polgárháborúba sodró protestánsellenes fellépések közül ez kapott már a korban is komoly nemzetközi visszhangot.

A vasvári békével elégedetlen magyar főurak sikertelen szervezkedésének, a Wesselényi Ferenc nádor nevével fémjelzett összeesküvésnek a legfőbb vezetői mind katolikusok voltak. Bár a nádor vagy a szervezkedésről szintén tudó Lippay György esztergomi érsek még a mozgalom bukása előtt meghalt, a később kivégzett három vezető (Nádasdy Ferenc országbíró, Zrínyi Péter horvát bán és Frangepán Ferenc) is mind katolikus volt, ahogy a jelentős váltságdíj révén életét és birtokai nagy részét megmentő I. Rákóczi Ferenc is.

A protestáns templomok elfoglalása

Mégis, amikor 1671. április 30-án Bécsben Nádasdyt, Bécsújhelyen Zrínyit és Frangepánt lefejezték, a császári katonaság által megszállt Magyar Királyság területén egymás után kezdték meg a protestáns templomok elfoglalását. Egy hónappal korábban, március 26-án Szegedy Ferenc Lénárd egészen egyértelműen fogalmazta meg ezt Szelepcsényi György esztergomi érsekhez írt levelében: *„Kegyelmes Uram, soha nem lehet jobb módunk a templomok recuperatiójába* [visszafoglalásába], *mint most vagyon."* A katolikus klérus jó érzékkel és meggyőző politikai taktikával fordította a katolikus arisztokraták szervezkedésének bukását követően a bécsi udvart a magyar protestánsok ellen.

A másik oldalról a bécsi udvar központosító politikai törekvéseihez I. Lipótnak is szüksége volt támogatásra, amelyet a magyar főpapság körében talált meg. A Szelepcsényi György prímást ígéretekkel és fenyegetéssel sakkban tartó udvar hajlott az ellenreformációs tervek támogatására. Az udvarban két politikai irányvonal feszült egymásnak ekkor. A gazdaságpolitikai irányvonal az 1671. március 21-i adórendelettel jelentősen növelte Magyarország adóterheit. A cél egy olyan, az udvarból irányított központi berendezkedés kiépítése volt, amely hatékonyan szolgálja az abszolutista gazdaságpolitikát.

Ezzel szemben állt a Szelepcsényi György prímás fémjelezte ellenreformációs politikai vonal, amely protestánsellenes intézkedéseket sürgetett, miközben a rendi berendezkedést próbálta menteni a bécsi abszolutista politikával szemben. Azonban a Habsburg-udvar taktikusan használta fel a Wesselényi-összeesküvésben való részvétel

Veritas toti mundo declarata
Az ellenreformáció ideológiai alapja

A lelkészek elleni fellépés elméleti megalapozását a Bársony György váradi püspök, szepesi prépost *Veritas toti mundo declarata* című munkája adta. Az 1671-ben Kassán kiadott műben Bársony a reformáció óta eltelt időszakot tekintette át és értelmezte katolikus szempontból. A bécsi és linzi békék által biztosított vallásszabadságot, annak törvényi becikkelyezését elvetette, és visszanyúlt az 1525. évi 4. törvénycikkelyig, amely kimondta az evangélikusok megégetését. Sürgette a protestánsoknak adott kedvezmények visszavonását és az eretnekek ellen hozott egykori törvények visszaállítását.

A bécsi udvar a magyar alkotmány felfüggesztését és az új, abszolutista berendezkedésre tett kísérletet a jogeljátszás elméletével *(Verwirkungstheorie)* igyekezett megalapozni. Bársony azonban művével ezt a protestánsokra korlátozta: nézete szerint a reformátusok és evangélikusok elvesztették jogukat a szabad vallásgyakorlatra.

A nehéz munkára kényszerített lelkészek a fogságban (bal oldalon)

Az elítélt lelkészek szenvedései a börtönben (jobb oldalon)

vádját a prímással szemben, aki emiatt folyamatos engedményekre kényszerült. Így az adórendelettel szembeni kritikáit is tompítani kényszerült, amit az udvar a templomfoglalások engedélyezésével és támogatásával honorált. Szelepcsényinek az 1673-ban felállított, Johann Kaspar von Ampringen német lovagrendi nagymester által vezetett Guberniummal szembeni ellenvetéseit ismét bűnösségének firtatásával sikerült elhallgattatni. Ezt követően azonban az udvar nem emelt komolyabb akadályt a protestáns lelkészek elleni kollektív fellépés útjába.

A Szelepcsényi és a bécsi udvar közötti kötélhúzásban a prímás és az ellenreformációs irányvonal megerősödéséhez az Erdélybe menekült bujdosók 1672. évi támadása szolgáltatott politikai ürügyet. A katolikus párt a bujdosók támadását ugyanis az 1671. évi adórendelettel magyarázta, amelylyel a bécsi gazdaságpolitikai irányvonalat tudták hitelteleníteni. Az ellenreformációs politika erősítését és folytatását viszont azzal indokolták, hogy a rebellióért utólag a protestánsokat, különösképpen a lelkészeket okolták.

Út a kollektív vádig

1670. január 15-én I. Lipót nyomozást rendelt el Czeglédy István kassai református lelkész ellen. A rendelet ugyan más társaira is vonatkozott, de őket nem nevezte meg név szerint. Bűnük a törökkel való kapcsolattartás volt. Bár mindez még a Wesselényi-szervezkedés vezetőinek elfogása előtt történt, már jelezte az új bécsi politika nyitányát. A Czeglédy elleni vádak sora fokozatosan bővült. A lelkészt továbbra is vádolták, hogy imádságban dicsőítette az Oszmán Birodalom krétai győzelmét, emellett azonban felmerült, hogy Apafi Mihály fejedelemnél járva Erdélyben kapcsolatba lépett a rebellisekkel is. Ezeken kívül általánosabb kérdéseket is vizsgáltak: milyen célból tartottak gyűléseket az eperjesi evangélikus akadémián, kik szidták Sáros vármegye közgyűlésén a jezsuitákat és támogatóikat, illetve Ung vármegye közgyűlésén kik követtek el istenkáromlást és szentséggyalázást. Czeglédy pere csak az első volt a lelkészek elleni perek sorában, ám jól mutatta a következő években erősödő tendenciát. Végül a kassai lelkész útban a pozsonyi törvényszékre, Nagyszombat alatt halt meg 1671. június 5-én.

A lelkészeket törökösséggel vádoló jelentések egyre szaporodtak a következő időszakban. Gottfried Heister tábornok az alsó-magyarországi bányavárosok lelkészeinek a törökökkel való kapcsolatát jelentette Bécsbe, miután templomaikat el akarták venni. Szegedy Ferenc Lénárd egri püspök 1672 tavaszán már általánosságban vádolta a felső-magyarországi protestáns lelkészeket, hogy nyilvánosan imádkoznak a törökökért. I. Lipót ezért 1672. április 30-án általános rendeletet fogalmazott meg, amely nyomozást rendelt el a törökökért imádkozó és prédikációt tartó lelkészek ellen.

Ezzel a Czeglédy elleni egyedi vád kiterjedt az egész lelkészi karra. Ráadásul épp ebben az érzékeny időszakban vert nagy port Felső-Magyarországon, hogy a Gömör vármegyei reformátusok bepanaszolták az egri török pasa előtt lelkészeik elűzését és templomaik elvételét, amiért a törökök a balogvári uradalom falvaiba beiktatott katolikus plébánosokat fejvesztéssel fenyegették meg. Hadzsi Mehmed egri pasa végül Mehmed janicsáragát küldte Kassára tárgyalni Paris von Spankau főkapitánnyal és a Szepesi Kamara tisztségviselőivel. Ennek az lett az eredménye, hogy a törökök kihátráltak a gömöri reformátusok kérése mögül, és jóváhagyták a protestáns lelkészek elűzését.

A törökösség mellett a többi vád is egyre erősödött. A Wesselényi-szervezkedésben való részvétellel szorosan összekapcsolódott az erdélyiekkel, franciákkal és a német protestáns fejedelmekkel fenntartott kapcsolat, az összefonódás a rebellis bujdosókkal, a Mária-tisztelet és a szentkultusz elleni bűntettek s általában az istenkáromlás bűne (a kereszt megtapodása, az ostya meggyalázása), illetve a protestáns istentiszteletekkel összemosódó magán-

gyűlések miatti vádak sora. Ezek szintén a Czeglédy István elleni vádakból nőttek ki és 1670 után folyamatosan jelentkeztek, hol együttesen, hol külön.

Mindezeket élesen húzta alá a bujdosók 1672. őszi támadása. A felekezeti ellentétek ingája visszalendült, végigszántva a felső-magyarországi katolikus papság soraiban. Egymás után érkeztek a jelentések katolikus papok és szerzetesek ellen elkövetett kegyetlenkedésekről, katolikus nemesek birtokainak felégetéséről. Ez összefonódott a rituális erőszak szimbolikus megnyilvánulásaival: a templomokból kidobálták az oltárokat, a szentképeket és Mária-szobrokat, az ostyát szétszórták, megtaposták. Ezek a jelenségek a katolikus oldal állításait és vádjait igazolták.

Az 1672 végére összeálló és az egész lelkészi karra kiterjedő vádlista, illetve a bujdosók támadásáról befutó jelentések megfelelő alapot nyújtottak a konkrét fellépésre. Mivel a bujdosók hadjárata főként a Felső-Magyarországi régiót, vagyis az egri püspökség területét érintette, aligha volt meglepő, hogy a kezdeményezés is innen, Kassáról indult ki.

A kassai modell és bécsi recepciója

1672. október 8-án a bujdosók a hegyaljai Tarcal mezővárosában elfogták Balogh Bálint jezsuita misszionárius atyát, és más környékbeli katolikus papokkal együtt elhurcolták. Ezért a Szepesi Kamara adminisztrátora, Volkra Ottó Teofil Ferdinánd 1673 elején elrendelte a kassai protestáns lelkészek elfogását. Velük akarták kiváltani a bujdosók fogságába került katolikus papokat. Balogh Bálint páter végül 1673. február elején szabadult ki, és február 9-én érkezett meg Kassára.

Alighanem ezek az események is hozzájárultak ahhoz, hogy 1673. február 12-én Kassán, a Szepesi Kamara és az egri püspök székvárosában, a legfontosabb felső-magyarországi szabad királyi városban sorsdöntő megbeszélésre került sor a helyi egyházi és kamarai vezetők részvételével. Az egri püspök, Szegedy Ferenc Lénárd és káptalanja, valamint a Szepesi Kamara vezetői a következő napokban írásban is megfogalmazták javaslataikat az udvar számára. Érvelésük lényegében Bársony György váradi püspök *Veritas toti*

A protestáns foglyok eladása gályarabnak Nápolyban

mundo declarata című munkáján alapult. Szegedy püspök azt javasolta, hogy a rebellió felbujtóiként megjelölt protestáns lelkészeket az ország teljes területéről, de legalábbis a szabad királyi városokból űzzék el.

Javaslataik ekkor visszhang nélkül maradtak Bécsben, de a következő hónapokban a bujdosók oldalára állt, majd a császáriak által visszafoglalt felső-magyarországi szabad királyi városok elleni fellépés során javaslataik ismét bekerültek Volkra Ottó Teofil szepesi kamarai adminisztrátor tervezetébe. Volkra gróf 1673. március 4-én egy komplex javaslatcsomagot küldött Pozsonyba a Magyar Kamarának. Ebben egyebek mellett szóba került a protestánsok városi polgárjogának korlátozása, a protestáns városi polgárok külön megadóztatása, a protestánsok kizárása a városi tanácsokból, valamint a lelkészek elűzése és a templomok elvétele a szabad királyi városokban.

A Magyar Kamara a javaslatcsomagot a bécsi Udvari Kamara elé terjesztette, amely azt véleményezésre több kormányszervnek kiadta. A beérkező vélemények nem reflektáltak a lelkészek kiűzésére, és a többi kérdésben is sokkal enyhébb álláspontot foglaltak el, mint a kassai előterjesztés. Mindezek alapján adta ki I. Lipót 1673. május 26-án a szabad királyi városokat érintő szabályozását. Ebben a Volkra-féle kassai javaslatokat enyhített formában fogadta el, ám a lelkészeket érintően éppen ellenkezően határozott, mint ahogy a kassaiak várták. A királyi rendelet értelmében ugyanis ahol a protestáns lelkész még szabadon működött, ott helyben maradhatott és a szabad protestáns vallásgyakorlat is engedélyt nyert legalább a szabad királyi városok külvárosában. A bécsi udvar tehát ekkor még egyáltalán nem engedett utat a lelkészek elleni durva megtorlásnak.

Azonban ezzel egy időben is több olyan rendelet született, amely a törökökkel kapcsolatot tartó lelkészek elleni nyomozást sürgette. Talán ez is okozhatta, hogy az udvar enyhébb álláspontja ellenére 1673. augusztus végén Szelepcsényi György egy nagyobb perbe kezdett. Szeptember 25-re harmincárom lelkészt idézett Pozsonyba Liptó, Turóc és Zólyom vármegyékből. Valószínűleg az udvar hallgatólagos tudomásulvétele mellett történhetett az idézés, egyes értesülések szerint maga Ampringen gubernátor ment Liptó megyébe az idézéseket felügyelni. A lelkészek elleni

Az elítélt prédikátorokat Nagyszombatba viszik

fellépés az alsó-magyarországi városokban, különösen a bányavárosokban komoly felháborodást váltott ki. Selmecbányán és Besztercebányán a városi polgárság a bányaművelés felfüggesztésével, a városok elhagyásával és Erdélybe költözéssel fenyegetett, ami komoly gazdasági károkat okozott volna. Ezért a kamarai szervek kezdeményezésére az uralkodó ideiglenesen felfüggesztette az alsó-magyarországi bányavárosok lelkészeinek Pozsonyba idézését.

Ennek ellenére Felső-Magyarországon is újabb vizsgálatok kezdődtek, igaz, nem közvetlenül a lelkészek ellen, hanem az eperjesi katolikus templomok 1672. őszi kifosztása és az evangélikus polgárság ellenállása miatt. Az alsó- és felső-magyarországi lelkészek és városok elleni vizsgálat így 1673 novemberére kezdett összefonódni. Ekkor Bécsben a központi kormányszervek vezetői többnapos konferenciára gyűltek össze, ahol áttekintették a lelkészek és a városok elleni perek ügyét is. Ennek nyomán az 1673. november 26–27-én tartott audiencián I. Lipót elrendelte, hogy a lőcsei lelkészeket és társaikat, az alsó-magyarországi bányavárosok lelkészeit, továbbá a szabad királyi városokból három-négy képviselőt Pozsonyba kell idézni.

A november 29-én kelt uralkodói rendeletet 1674. január 4-én küldte meg a Magyar Kamara a Szepesi Kamarának Kassára. Ennek tartalma lényegében megegyezik a gályarabper jegyzőkönyvében szereplő, de máshonnan nem ismert, 1674. január 6-ra datált uralkodói rendelettel, igaz, a megszövegezése eltér. Jóllehet a november végi uralkodói rendelet csak egyes városok lelkészei és társaik ellen szólt, valójában ez szolgált alapul a hatalmas per megindítására 1674-ben.

Michiel de Ruyter

1607–1676

1607. március 24-én született Vlissingen holland kikötővárosban. Rossz magaviselete miatt iskolai tanulmányait abba kellett hagynia. 1618-tól a Lampsins kereskedőház alkalmazásában állt, ahol végigjárta a ranglétrát. A holland függetlenségi háborúban 1621–22-ben előbb a flottában, majd szülővárosa védelmében szolgált. 1631-ben már a kereskedőház dublini képviselője, 1637-től az egyik kereskedőhajó kapitánya volt. 1643-ban sikeresen önállósodott, saját kereskedelmi hálózat kiépítésébe kezdett. 1652-től részt vett az angol–holland háborúban, a következő évben felkérték flottaparancsnoknak, de visszautasította. 1655-ben a svéd–dán háborúban a dánok oldalán beavatkozó holland flotta parancsnokhelyettese volt. A második angol–holland háborúban (1665–1667) már flottaparancsnokként szolgált.

1672-ben, a „katasztrófa évében" sikeresen akadályozta meg az egyesült francia–angol flotta partraszállását Hollandiában, de a köztársaságot vezető de Witt fivérek bukását és meglincselését követően ő is politikailag kényes helyzetbe került. Ugyanebben az évben a polgárőrség tudta csak megóvni az admirális házát a feldühödött tömegtől, nem sokkal később sikertelen merényletet követtek el ellene. A Hollandia élére kerülő III. Vilmos idején is sikerült megőrizni tengernagyi tisztét, jóllehet többször felajánlotta lemondását. 1676-ban a Földközi-tengerre vezényelték, ekkor vett részt a magyar gályarabok kiszabadításában. 1676. április 22-én a francia flottával Messina mellett vívott ütközetben súlyosan megsérült, néhány nappal később, április 29-én a Siracusai-öbölben belehalt sérüléseibe. Temetésére csak egy évvel később, 1677. március 18-án kerülhetett sor Amszterdamban.

A gályarabper

A per eredeti jegyzőkönyvét évszázados lappangás után, 1999-ben S. Varga Katalin találta meg az Esztergomi Prímási Levéltárban. A jegyzőkönyvet 2002-ben jelentette meg bilingvis kiadásban, majd néhány évvel később önálló monográfia keretében elemezte azt filológiai és történeti szempontból. Ezzel Benczédi László és Péter Katalin kutatásait követve sikerült részleteiben feltárnia a per közvetlen előzményeit és lefolyását.

A januárban kiküldött idézések 1674. március 5-re szólították a lelkészeket és tanítókat Pozsonyba. A delegált bíróság vezetője Szelepcsényi György esztergomi érsek, igazságügyekért felelős királyi helytartó volt, tagjai Széchényi György kalocsai érsek, Pálffy Tamás nyitrai püspök, magyar udvari kancellár, Kollonich Lipót bécsújhelyi püspök, a Magyar Kamara elnöke, Sennyey István veszprémi püspök, Gubasóczy János pécsi püspök, Forgách Ádám országbíró, Esterházy Pál királyi főudvarmester, Pálffy Miklós, Pozsony vármegye főispánja, Károly László, Szatmár vármegye főispánja és Majthényi János személynök.

A peres eljárás többszöri halasztással közel két hónapon át tartott és a Szelepcsényi György által kezdett 1673. szeptemberi per folytatását jelentette. A vádak megegyeztek a már ismert, 1670 után bővülő vádlista főbb pontjaival: felkelésben való részvétel és felbujtás, istenkáromlás és szentséggyalázás, kapcsolattartás a törökökkel. Valamivel több mint hétszáz személy kapott idézést, közülük végül háromszáznál többen jelentek meg személyesen Pozsonyban.

A törvényszék már a tárgyalás kezdetén kilátásba helyezte a halálbüntetést, amely alól három módon lehetett megmenekülni: katolizálás által, kivándorlással vagy a lelkészi hivatal letétele révén. 1674. április 4-én a pozsonyi érseki palotába hívták a beidézett lelkészeket. Akik hivataluk letétele mellett Magyarországon kívántak maradni, azoknak az ajtótól jobbra kellett gyülekezniük, akik pedig a kivándorlást vállalták volna, azoknak balra kellett állniuk. Az ajtó előterében csak azok maradhattak, akik a halált választják. A jelen lévő prédikátorok mindannyian az ajtó előtt maradva a halálos ítéletre vártak.

A törvényszék a váratlan ellenállás nyomán kényszerhelyzetbe került: kénytelen volt a fő- és jószágvesztést

kimondani, jóllehet nyilvánvaló volt annak végrehajthatatlansága. I. Lipót természetesen nem írhatott alá ennyi halálos ítéletet, így Bécsből azt az utasítást küldték, hogy négy lelkészt zárjanak el, a többieket száműzzék. Ezt azonban a bíróság nem akarta elfogadni, továbbra is a kötelezvények (reverzálisok) aláírását és a száműzést kívánták elérni a beidézett lelkészeknél.

Hosszas, sikertelen eljárást követően végül Kollonich Lipót javaslatára merült fel a gályarabság lehetősége, jóllehet a korábban hozott halálos ítéletet soha nem függesztették fel. A következő hónapok során sikerült egyre több elítéltet megtörni és rávenni a reverzális aláírására, miután sokakat az ország különböző börtöneibe szállítottak át. 1675 elejére negyvenkét fogoly maradt a berencsi, komáromi és lipótvári erődökbe szétszórva. Őket 1675 tavaszán Nápolyba hurcolták. Útközben hárman megszöktek, heten meghaltak. A életben maradt harminckét foglyot Buccariban és Nápolyban adták el gályarabnak.

A gályarabok szabadulása

Európa protestáns országaiban hatalmas felzúdulást váltott ki a magyar lelkészek sorsa. Svájcban adományokat gyűjtöttek, hogy a nápolyi alkirálynál kiváltsák a prédikátorokat, végül azonban a holland diplomácia ért el komolyabb sikereket. Hamel Bruyninx bécsi holland követnek sikerült rávennie a holland kormányt, hogy diplomáciai lépéseket tegyen. A bécsi udvarban azonban továbbra is a reverzálisok aláírásához kötötték a rabok elengedését. A holland követ ezt végül megtette a rabok nevében, továbbá a Svájcban gyűjtött adományok felhasználásával kifizette a személyenkénti száz tallér váltságdíjat.

A francia–holland háború miatt a Földközi-tengeren ekkor Michiel de Ruyter admirális irányítása alatt jelentősebb holland flotta működött, amely 1675 végén a nápolyi partok közelében állomásozott. De Ruyter több levélben maga is kérte a nápolyi alkirályt, Fernando Fajardot, Los Velez márkiját, hogy segítse a magyar gályarabok szabadon engedését. Erre 1676. február 11-én került sor, a huszonhat, még életben lévő magyar rabot ekkor szállították a holland admirális hajójára. Emellett a tengermelléki Buccariban eladott csoportból öt túlélő 1676 májusában szabadult meg II. János György szász választófejedelem közbenjárására.

A harmincegy gályarab-prédikátor Svájcban, protestáns német tartományokban, valamint Hollandiában és Angliában talált új otthonra. Kezdeti pozitív fogadtatásukat azonban beárnyékolta a fogadó országokban, hogy a szabadult gályarabok – például az evangélikus Lányi György – írásban is támadták azokat az exuláns prédikátorokat, akik a reverzális aláírásával menekültek el Magyarországról.

A gyászévtized sokkja komoly hatást gyakorolt a protestáns egyháztörténetírásra is. Református oldalról Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*e a gályarabok történetét mutatta be, amely később Debreceni Ember Pál nagy református egyháztörténetébe, a *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* című munkába is bekerült. Evangélikus részről id. Burius János gyűjtött *Micae historico-chronologicae Evangelico-Pannonicae* című művében egyháztörténeti adatokat, főleg a gyászévtized eseményeiről. Átfogó evangélikus egyháztörténet csak a 18. században keletkezett, jóllehet Krmann Dániel *Hungaria evangelicá*ja kéziratban maradt.

Bár az 1681. évi soproni országgyűléssel elbukott a Habsburg-udvar központosítási kísérlete, és a vallásügyi cikkelyekkel igyekeztek a felekezetek között kompromisszumot elérni, a gályarabper erős, máig tartó alapját adta a magyarországi protestánsok identitásának.

De Ruyter admirális hajójára szállítják a kiszabadított gályarabokat

Das Lehr verkehrte Pfaffen-Heer
Verfolget des Lutheri lehr,
Der Töckelin der legt sich drein,
Und Spricht: Es sollmit nichten seyn,

Ich schlag Euch Teüffel auff die Könff,
Und haüs wie Donner in die Tönff,
Dess freüet sich der Engel-Häuff,
Und singt das Hosianna drauff

M.B.L.

G. ETÉNYI NÓRA

Apoteózis és politika

Luther Márton és Thököly Imre közös ábrázolása

1682 körül készülhetett az a metszet, amelyen Luther Márton látható Thököly Imre és egy jezsuita szerzetes társaságában. Bár a három, egész alakos szereplő a viselete és az arcvonásai alapján is felismerhető, az iratszalagokban elhelyezett felirat és egy rövid vers is segít a kép értelmezésében. Luther és Thököly felett egy hozsannázó angyal száll, aki Luther felé tollat, Thököly felé pedig koronát nyújt, míg a jezsuita szerzetes felett az ördög repked. A kép szimbolikus olvasatát megjegyezhető módon egyszerűsítette le a felirat: *„Amit doktor Luther létrehozott, a hős Thököly védelmezi, az ördög akarata ellenére is.”*

A metszeten Luther alakja legitimálta Thököly Imre politikáját. A magyar nemesi viseletben látható Thököly a magyarországi evangélikus egyházat védi, amelyet a protestáns egyházi viseletben ábrázolt, jobb kezében *Bibliá*t tartó Luther Márton reprezentál. Az égi szférából odaidézett Luther alakja Thököly személyét is dicsőíti, kiemelve tevékenységét a 17. század végi aktuális politikai és katonai krízisekből. Luther az egyház alapítójaként és a teológia doktoraként a protestáns vallásgyakorlat törvényekkel biztosított, évszázados szabadságát jelenítette meg a képen.

Protestáns problémák

A kép harmadik szereplőjének, egy jelképes jezsuita szerzetesnek a jelenléte elsősorban az 1660–80-as évek felekezeti konfliktusaira utal. Az 1546-ban elhunyt Luther alakjának és a III. Pál pápa által 1540-ben elfogadott jezsuita rend képviselőjének szembeállítása többféle ellentétet jelez. A 17. század második felére egyre kiélezettebbé vált a jó hírű evangélikus iskolák és a kiváló színvonalú jezsuita oktatás magyarországi rivalizálása. A Habsburg uralkodó által támogatott jezsuita iskolák, kollégiumok mind biztosabb gazdasági háttérrel rendelkeztek s mind nagyobb teret foglaltak az evangélikus többségű szabad királyi városokban is.

A nagyszombati egyetem mellett 1657-től Kassán jezsuita akadémia működött, amelyet 1660-ban ismert el I. Lipót császár, míg a protestánsok számára nem engedélyezett felsőfokú oktatási intézményt. A metszeten Luther alakja az országhatárokon átívelő protestáns felekezeti összetartozást jelképezi, mely az oktatás területén a 17. század második felében prosperált, tanulási lehetőséget és ösztöndíjat biztosítva a magyarországi evangélikus diákok számára például Wittenbergben, Tübingenben, Jénában, Lipcsében, Marburgban, Königsbergben, Odera-Frankfurtban. Az eperjesi evangélikus „líceum” létrehozásában fontos szerepet játszott a Német-római Birodalom protestáns fejedelmeinek anyagi és politikai támogatása.

Az evangélikus városi polgárok és köznemesek által 1665-ben alapított s 1667-től bölcseleti teológiát és kurrens államelméleti tudást is nyújtó eperjesi kollégiumban tanult Thököly Imre és későbbi politikai körének több tagja. A Thököly politikai pályafutását bemutató korabeli német nyelvű röplapokon szellemi háttérként gyakran kiemelték eperjesi iskoláztatását, miközben az akadémiának szánt intézményt 1671-ben politikai okokból bezárták, s csak 1682-ben nyílt meg újra.

Az 1682-es metszet – a kora újkori képi publicisztikáknak megfelelően – sokféle jelentésréteget sűrített magába, melyet a kortársak a történeti tradíció és az aktuális információk birtokában együttesen értelmeztek. Míg a képen a három személy ábrázolása visszafogottabb, a szereplők feje felett megjelenő angyalok és ördögök harca komoly krízisre utal. A protestáns történetírásban „gyászévtizednek” tekintett 1671 és 1681 közötti időszak hatalmas megrázkódtatást jelentett a magyarországi protestánsok számára. A Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc 1671-es kivégzését követően I. Lipót császár által bevezetett nyílt abszolutizmus korlátozta a Wesselényi-mozgalomban fontos szerepet játszó felsőmagyarországi protestáns köznemesség és városi polgárság politikai mozgásterét és vallásgyakorlatát. A szabad királyi városok vezetésében kötelezővé tették a katolikusok 50%-os arányát, elvették és főként jezsuitáknak adták a protestáns templomokat, paplakokat és iskolákat.

Thököly Imre apoteózisa, 1682

A felekezetek közötti versengést felváltotta az erőszakos abszolutista katolikus térítési politika, amelynek csúcspontja az 1674-es prédikátorperek időszaka volt, amikor több száz protestáns prédikátort és tanítót idéztek Pozsonyba, hogy áttérésre kényszerítsék őket. A protestáns prédikátorok kollektív elítélése és gályarabságba küldése hatalmas nemzetközi felháborodást és tiltakozó propagandát váltott ki protestáns területeken, I. Frigyes Vilmos brandenburgi és II. János György szász választófejedelem, valamint Hollandia és Svédország aktívan fel is lépett a magyarországi gályarabok kiszabadítása érdekében.

A száműzött, elmenekült vagy gályarabságból szabadult magyarországi protestáns lelkészek és tanítók nemcsak egzisztenciához jutottak a Német-római Birodalomban, hanem emlékirataikban protestáns közösségük mártíromságának történetét is közzétették. Csak Jénában és Wittenbergben 150 nyomtatvány foglalkozott a magyarországi protestánsok sorsával, de Londonban, Amszterdamban, Hágában, Bernben és Zürichben is metszetekkel illusztrált nyomtatványok tudósítottak szenvedésük stációiról, jelentős presztízsveszteséget okozva I. Lipót császárnak, aki eközben Franciaországgal folytatott konfliktusában szövetségesként számított a protestáns hatalmakra.

Az isteni igét védelmező Thököly

A metszet közvetlen politikai jelentésrétegét a középpontba állított Thököly Imre testesíti meg. A kompozíció művelt készítője ügyelt arra is, hogy Thököly Imrét ne katonaként, hanem politikusként ábrázolja. Thököly nem kivont szablyát vagy buzogányt tart a kezében, hanem könyvet, mert – amint a felirat is kiemeli – az isteni igét védelmezi. A képen nincs utalás konkrét, aktuális politikai vagy katonai eseményre, így alkalmas a hosszabb távú politikai reprezentáció közvetítésére. A metszethez képest kevésbé kvalitásos kétstrófás vers is csak általánosan utal Thököly katonai fellépésére.

Az 1657-ben született Thököly Imre már 1678-tól látványos katonai sikereket ért el a bujdosók, elbocsátott végvári katonák, üldözött protestáns köznemesek élén. 1680-ban a szoboszlói gyűlésen fővezérré választották. 1681-re I. Lipót kormányzata is felismerte felső-magyarországi befolyásának jelentőségét, és a majd húszévnyi szünet után újra összehívott országgyűlésre is meginvitálták Thökölyt, ő azonban nem kötött kompromisszumot, s a fegyverszünetet is felmondta. Thököly 1682-ben állt hatalma csúcsán, amikorra Késmárk után Kassát és Eperjest is sikerült elfoglalnia. A gazdag szabad királyi városok nemcsak biztos gazdasági hátteret, stratégiai központot jelentettek, hanem a protestáns városi egyházi és világi elit nemzetközi kapcsolatrendszerét és szellemi bázisát is. Egy bécsi császárpárti röpirat szerint Eperjes lett a „rebellió műhelye".

A Luther alakját megidéző kép valószínűleg ebben az időszakban keletkezett, amikor Thökölyt nemcsak a katonai erő, hanem az evangélikus városi polgárság jó része is támogatta. 1682 nyarán Thököly feleségül vette Zrínyi Ilonát, így a Rákóczi-birtokok és kulcsfontosságú várak is Thököly irányítása alá kerültek. 1682 őszén azonban IV. Mohamed szultántól uralkodói jelvényeket kapott, Ibrahim nagyvezír Fülek ostrománál athnamét (vagy berátot) adott át Thökölynek, amellyel az erdélyi fejedelmek hatalmát szokta a Porta elismerni. A metszeten az angyal által nyújtott korona utalhat Thököly felső-magyarországi hatalmának törökök általi elismerésére. Ez azonban felségsértésnek számított, még akkor is, ha nem a Szent Korona szerepel az ábrázoláson. Kérdés, hogy a szabad vallásgyakorlat védelmezésén túl Luther alakjával lehete legitimálni az uralkodói hatalommal való teljes szembefordulást, szakítást.

A metszeten nincs utalás Thököly „törökösségének" kérdésére, miközben nagyszámú korabeli röpirat és gúnyvers bizonyítja, hogy mennyire megosztotta a felső-magyarországi protestánsokat az Oszmán Birodalomhoz való viszony, a hódolás kérdése, különösen úgy, hogy már a prédikátorok elleni perben is vádként szerepelt az együttműködés a törökökkel. Thökölynek 1682-ig protestáns német területeken kedvező volt a megítélése, tucatnyi nyomtatott életrajz mutatta be családja evangélikusokat támogató 17. századi szerepét, wittenbergi kapcsolatait, majd üldöztetésüket 1671-től s Thököly katonai erényeit, sikereit.

A Porta által Thökölynek nyújtott nyílt támogatás azonban 1682-től megváltoztatta ezt a pozitív képet. Bécs 1683. évi török ostromától, amikor Thököly seregei Pozsonyig vonultak az ostromlóknak háttértámogatást biztosítva, még negatívabbá vált a kép. A magyarországi evangélikusok számára onnantól kezdve nagy kihívást jelentett, hogy a katolikus, császárpárti propagandában bemutatott „törökös" Thökölytől különválasztva jelenítsék meg a magyarországi protestánsok helyzetét, különösen a szabad királyi városok ostromai s 1685-ös visszafoglalása idején.

Hol nyomtathatták?

Bár a metszeten több monogram is szerepel, mégsem lehet biztosan azonosítani sem a készítőt, sem a kiadási helyet. A Thökölyt dicsőítő röplapok döntő többségén nincs megjelölve alkotó, sőt nyomdahely sem. Felső-Magyarországon az 1660-as évektől intenzív hitviták zajlottak, nyomtatott formában hetente közzétett prédikációkkal, szellemes röpiratokkal a városi világi elitet is bevonva, s ehhez a szellemi közeghez az 1682-es metszet képi programja is illeszkedik. A Wittenbergben tanult Samuel Brewer irányítása alatt 1665 és 1699 között virágzott a lőcsei nyomda, s a sárospataki fejedelmi nyomda is hatékonyan működött, míg a kassai városi nyomda 1677 és 1694 között elsősorban katolikus műveket jelentetett meg.

Mégsem valószínű, hogy valamelyik felső-magyarországi szabad királyi városban jelent volna meg az ábrázolás, mert a bizonyítottan ott vert érmékre teljesen más Thököly-portré került. Ennek a metszetnek a Thököly-portréja félalakos változatban azonban több nagy délnémet nyomdaközpontban, Nürnbergben, Augsburgban készített nyomtatványon is szerepelt. Thököly 1682-ben közzétett többoldalas életrajzának egyik címlapján kisebb változtatásokkal úgy adták ki ezt az ábrázolást, hogy Thököly jobbjában könyv helyett buzogányt, baljában pedig Magyarország térképét tartja.

Thököly jellegzetesen magyaros öltözetű és hajviseletű ábrázolásának széles körű elterjedését mutatja, hogy Rómában is felbukkant a XI. Ince pápa megrendelésére készült röplapokon 1685-ben. Ekkor Thököly Imrének a váradi pasa általi elfogatását többtucatnyi német, olasz és latin nyelvű röplap gúnyolta, kipellengérezve „királyságát", képileg is megjelenítve letaszítását a trónról, kibukását a hatalomból, illetve korábbi szövetségesének elvesztését.

Luther Márton alakja az 1682-es magyar vonatkozású metszeten azt bizonyítja, hogy a magyarországi evangélikusok helyzetének alakulását az összeurópai protestáns közvélemény figyelemmel kísérte, a kortársak számára hangsúlyozva az országhatárok feletti felekezeti összetartozás értékét, jelentőségét és megtartó erejét.

ARTIKULÁRIS HELYEK MAGYARORSZÁGON

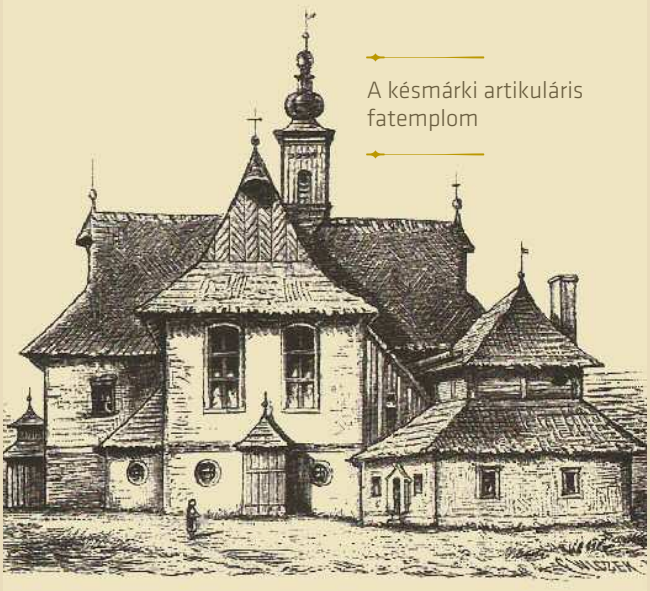
Az 1681-es soproni országgyűlés 26. törvénycikke (latinul: articulus) 11 északnyugati vármegyében összesen 24 kis települést jelölt ki, amelyekben a protestánsok templomépítési, illetve istentiszteleti joggal rendelkezhetnek. Szűkebb értelemben ezekre az ún. artikuláris helyekre korlátozta az országgyűlés a szabad vallásgyakorlatot a protestánsok számára – tágabb értelemben ez a végvárakban, valamint a szabad királyi és bányavárosokban is biztosított volt.

Az 1681-es soproni országgyűlés amellett, hogy a gyászévtized után Magyarország alkotmányos jogállását helyreállította, a protestánsok vallásgyakorlatáról is rendelkezett. I. Lipót király egyrészt megígérte a vallásszabadságot, másrészt felsorolta a protestánsok számára templomépítésre, valamint vallásgyakorlatra kijelölt helyeket.

A protestáns rendek családottságukban először ott akarták hagyni az országgyűlést, végül azonban az alkotmányosság helyreállítása érdekében hagyták magukat meggyőzni arról, hogy az országgyűlés e két királyi rendelet szellemében alkossa meg a vallásügyet rendező törvényeket. Így született meg a 25. és a 26. törvénycikk. A 25-ös cikkely ugyan az 1606-os bécsi békére és az 1608-as vallási törvényre hivatkozva biztosította a vallásszabadságot, de egy baljós kiegészítéssel: *„a földesúri jogok sérelme nélkül”*. Ezenkívül a száműzött lelkészek és tanítók is engedélyt kaptak a hazatérésre és szolgálatba állásra.

A 26. cikkely a protestánsoktól elvett templomok kérdésével foglalkozott. Ennek értelmében azokat a templomokat, amelyeket a protestánsok maguk építettek, és még nem voltak a római katolikus rítus szerint felszentelve, vissza kellett szolgáltatni számukra. Ez a kedvezmény azonban csak elméleti volt, hiszen az elvett templomokat a katolikusok szinte kivétel nélkül már használatba is vették. Kárpótlásul az elvett templomokért a protestánsok vármegyénként két-két templomépítési telket kaptak.

A helységeket a törvénycikk rögzítette, ezért nevezték és nevezzük őket ma is artikulárisnak. A 11 északnyugati, ún. „korlátozott” vármegyében többnyire nehezen megközelíthető vagy jelentéktelen falvakat jelöltek ki, huszonkettőt az evangélikusok, kettőt a reformátusok számára. A többi vármegyében viszont, amelyek délen a török Hódoltsággal voltak határosak, északkeleten Thököly Imre kurucai ellenőrzése alatt álltak, a fennálló helyzetet rögzítették, ezek lettek az ún. „kiváltságolt” vármegyék. A városokat érintő rendelkezéseket szándékosan szűkszavúan fogalmazták meg, ami később tág teret engedett a hatósági önkénynek.

A késmárki artikuláris fatemplom

A törvény hasonló kiváltságban részesített néhány végvárat is. A Dunántúlon Zalaszentgrót, Nagyvázsony, Pápa, Veszprém, Győr és Komárom; Alsó-Magyarországon Léva, Korpona és Fülek; Felső-Magyarországon Putnok, Ónod, Szendrő, Tokaj, Nagykálló és Szatmár 1749-ig rendelkezett ezzel a jogkedvezménnyel. Az alsó-magyarországi privilegizált városokat is egyenként felsorolta a 26-os cikkely: Pozsony, Sopron, Trencsén és Modor, valamint Körmöcbánya és Besztercebánya. A mintegy tucatnyi felső-magyarországi szabad királyi és bányaváros ugyanitt már csak általánosságban szerepel.

Ismeretesek „kvázi artikuláris” helyek is, melyek nem a törvény erejénél fogva, hanem szokásjog alapján vagy a vármegyei hatóságok jóindulatából rendelkeztek hasonló szabadsággal. Ilyen volt Somogyban Iharosberény és Surd, Győr vármegyében Tét és Felpéc, Komárom vármegyében Bokod, valamint Tolnában Gyönk és Györköny. Egy esetben a Helytartótanács változtatott az országgyűlés döntésén, amikor Vágőr helyett egy másik nyitrai faluban, Nagypetrősön jelölt ki az evangélikusoknak templomépítési telket. Az Árva megyei Lestyine pedig saját földesurának köszönhette, hogy a hatóságok egy kalap alá vették a kiváltságolt helyekkel, és ugyanolyan fatemplomot engedélyeztek számára, mint a szomszédos artikuláris falvakban.

Artikuláris templom alatt sokszor azokat a fatemplomokat értik, amelyek többnyire ugyanazon mintára, mégpedig a sziléziai schweidnitzi (Świdnica) Szentháromság-templom példáját követve épültek (centrális térszerkezet, görögkereszt-alaprajz, dongaboltozat, festett karzatok). Az akkori templomépítési megszorításokat betartva mintegy 40 ilyen „imaház”-nak nevezett épületet emeltek a falvak szélén vagy a városfalakon kívül, utcai bejárat, torony és harang nélkül, ráadásul még a kő, tégla vagy vasalkatrészek felhasználása is tilalom alá esett. Ezen templomok többsége idővel leégett vagy II. József türelmi rendelete (1781) után elbontották, hogy tartósabb anyagból, tágasabb térrel, nemesebb kivitelezéssel építsék újjá őket. Az eredeti „artikuláris” templomok ma csupán Nemeskéren, Garamszegen, Lestyinén és Isztebnyén, valamint Késmárk városában láthatók. Nagypalugya 1693-ból származó fatemplomát 1774-ben Szentkeresztre szállították át és ott állították fel újra.

ARTIKULÁRIS HELYEK

EVANGÉLIKUS

Vas vármegye	Nemesdömölk, Nemescsó
Sopron vármegye	Nemeskér, Vadosfa
Pozsony vármegye	Pusztafödémes
Nyitra vármegye	Nyitraszerdahely, Vágőr
Bars vármegye	Simonyi, Szelezsény
Zólyom vármegye	Osztroluka, Garamszeg
Turóc vármegye	Necpál, Ivánkafalva
Liptó vármegye	Hibbe, Nagypalugya
Árva vármegye	Felsőkubin, Isztebnye
Trencsén vármegye	Szulyó, Zayugróc
Szepes vármegye	Görgő, Toporc, Batizfalva

REFORMÁTUS

Vas vármegye	Felsőőr
Pozsony vármegye	Réte

HEGEDÜS PÉTER

Szemet szemért?

A KIVÉGZÉSEK KULTÚRTÖRTÉNETE

Nincs még egy élőlény a földön, amelyik olyan változatos módszerekkel pusztítaná saját fajtársait, mint az ember. Az Európai Unió tagállamainak és a legtöbb civilizált országnak a büntetőjogából ugyan évtizedekkel ezelőtt száműzték már a halálbüntetést, a talio elv alkalmazásának jogossága mégis olyan mélyen beleivódott a tudatunkba, hogy nehéz lesz végleg eltávolítani onnan. A 2014 nyarán kikiáltott Iszlám Állam törvényei feleleventettek jó néhány olyan, mára már csaknem feledésbe merült kivégzési módszert, amelyet a legsötétebb korokban is csak erős idegzetűek tudtak végignézni. Ugyanakkor azt se feledjük, hogy mindezen borzalmak drámai hatása leginkább a médiában történő rendkívül profi megjelenítésében rejlik. Az iszlamisták nem véletlenül használják a legmodernebb audiovizuális technikát a brutális jelenetek rögzítéséhez, hiszen éppen az a cél, hogy szembesítsék az emberiséget mindazokkal a kegyetlenkedésekkel, amelyek folyamatosan részei az életünknek, csak nem mindig kamerák előtt zajlanak.

Néhány ország kivételével a halálbüntetést a nyugati civilizációban teljesen megszüntették, és a világban is visszaszorulóban van, de még ma is csaknem száz államban szerepel a büntető törvénykönyvben. A kivégzések évezredekre visszanyúló tradícióit azonban nem lehet egy csapásra megszüntetni. Az írott források megjelenése óta bizonyos, hogy mindenütt alkalmazták, hiszen már az első törvénykönyvekben is szerepelt a legváltozatosabb végrehajtási módszerekkel. (Hammurapi 34 bűnesetre szab ki halálos ítéletet.)

Megkövezés

Mindezekre akkoriban a közösség vagy az állam felbomlását veszélyeztető cselekedetek megtorlásaként és a hasonló gondolatoktól való elrettentés érdekében lehetett leginkább szükség. Egy olyan korban, amikor a hódító, zsákmányszerző hadjáratok szinte mindennaposnak számítottak, szükségszerűen élni kellett a megtorlás legkeményebb eszközeivel is. Lehetetlen lenne felsorolni, hogy milyen államban milyen vétségek esetében használták a legsúlyosabb büntetést, de az élet elleni bűncselekmények és az államot vagy a társadalmi rendet (vallásgyalázás, szexuális bűncselekmények, lázadás stb.) veszélyeztető cselekedetek esetén általában a legszigorúbban jártak el. A kivégzések formáját tekintve pedig nem volt határ.

Megkövezés az ókorban

Már az ókori perzsa jogszabályokban is találkozunk különösen kegyetlen megtorlási módszerrel. Az úgynevezett „csónakoztatás" során az illetőt először meztelenre vetkőztették, majd vastagon bekenték a testét mézzel összekevert tejjel. Ezt követően rákötözték egy kivájt fatörzsre, melyet aztán a folyóba eresztettek. A tűző napnak és a rovarok csípésének kitett, saját ürülékében fetrengő szerencsétlen valószínűleg csak néhány napon át maradhatott életben, amíg a kiszáradás vagy a szeptikus sokk nem végzett vele.

Szintén ősi kivégzési módszernek számít, amikor a kiközösítettet egy magas helyről taszítják a mélybe, mint például a római köztársaságban a Capitolium déli csúcsán meredező tarpei szikláról. Az illető szerencsés esetben azonnal halálra zúzta magát a köveken. Ez a szokás a középkori vallásháborúk alatt defenesztráció néven terjedt el. Ekkor azonban már magas épületekből hajigálták ki a jobb sorsra érdemes államférfiakat, mint például 1419-ben Prágában a huszita felkelés során. Az eljárás lényege, hogy senkinek ne kelljen egy emberként felelősséget vállalni az áldozatok haláláért.

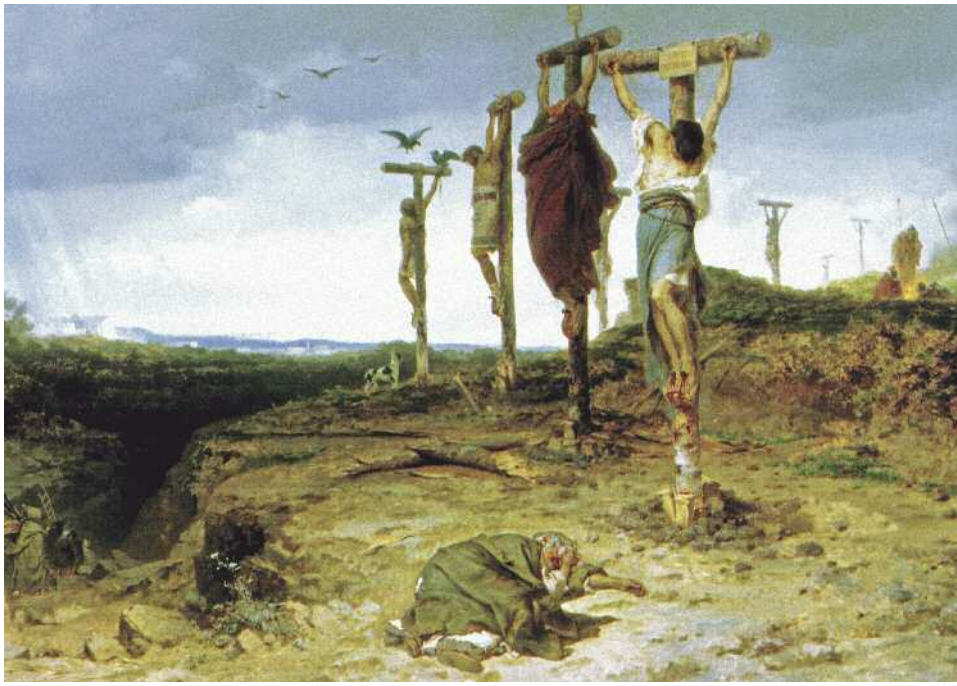
Ennek a módszernek egy „továbbfejlesztett" változata a megkövezés, amelyet számos mai iszlám államban alkalmaznak főként vallási és szexuális jellegű bűncselekmények megtorlásaként. Az eljárás során az elítéltet derékig a földbe ássák, majd néhány lépés távolságról addig dobálják kövekkel, amíg ki nem szenved a fejét ért ütésektől. Az ítélet-végrehajtók ez esetben is többen vannak, így egyfajta „kollektív felelősséget" vállalnak, hiszen nem lehet tudni, hogy végső soron melyik elhajított kő okozta az illető halálát. A törvény még a végrehajtáshoz használt szikladarabok méretét is pontosan behatárolja, hogy se túl nagyok, se túl kicsik ne legyenek.

Keresztre feszítés

A keresztre feszítés ötletével a föníciaiak büszkélkedhetnek. A módszert aztán Indiától nyugatra az asszíroktól a perzsákon át a Római Birodalomig minden államban szívesen alkalmazták. Ahány kultúra, annyiféle kereszt létezett. Kezdetben csupán egy lecsupaszított fatörzset használtak, később két gerendát szegeztek össze X alakban, míg végül kialakult a klasszikus T alakzat, amelynek keresztrúdjára szegezték fel a megfeszítettet. Legtöbbször lázadók megbüntetésére használták. Így történt ez Kr. e. 71-ben, amikor a Spartacus-féle felkelés leverése után összesen hatezer rabszolgát feszítettek keresztre a Via Appia mentén, Brundisiumtól egészen Rómáig.

Az eljárás során az áldozatot kegyetlenül megkorbácsolták, majd a keresztgerendával a hátán kellett elvánszorognia a városfalon túl álló vesztőhelyre.

Ott azután a kéztőcsontok és lábtőcsontok között erős vasszegeket ütöttek át, amelyekkel a kereszthez rögzítették a szerencsétleneket. Ebben a testhelyzetben a bordaközi izmok megfeszülése igencsak megnehezítette a kilégzést, amelyet ezután csak a rekeszizom segítségével lehetett végezni. Az elégtelen gázcsere következtében a vér szaturációja csökkent, a szén-dioxid koncentrációja megemelkedett. Az áldozat csak úgy tudta enyhíteni a fájdalmait, ha a lábtartóra támaszkodva megpróbálta csökkenteni a karokra eső terhelést. Ezzel azonban csak a haláltusáját hosszabbította meg. Egyes feltételezések szerint a világ legismertebb keresztre feszítettje, Jézus esetében eltörhették a lábszárát, ezért nem tudott rátámaszkodni, így viszonylag gyorsan beállt a halál.

Keresztre feszített rabszolgák a Spartacus-felkelés leverése után, Kr. e. 71.

Akasztás

Régóta köztudott, hogy oxigén nélkül csak néhány percig maradhat életben bárki, ezért nem csoda, hogy a légcső valamilyen módon történő elszorítása az egyik legelterjedtebb kivégzési forma a világon. Eredete ugyan homályba vész, a dániai tőzegmocsarakban talált, tökéletesen mumifikálódott vaskori holttestek nyakán talált bőrszíj azonban azt bizonyítja, hogy Európában már az állammá szerveződés előtt is alkalmazták. Kezdetben minden bizonnyal élő fákra akasztották fel az általában népítélet áldozatává vált bűnözőket. Az ácsolt fára valamikor a kereszténység elterjedése idején szoktak át.

Ettől kezdve a kötél általi kivégzés az általános büntetés-végrehajtási gyakorlat részévé vált szerte a világon. Legfőképpen a szegényebb néprétegek körében alkalmazták, akár a legapróbb bűncselekmények, mint például a lopás megtorlására. Ezért nem meglepő, hogy a régmúltból alig néhány nevet ismerünk azok közül, akik hasonlóképpen végezték. Kivéve talán az olyan híres útonállókat és kalózokat, mint például Dick Turpin vagy Kidd kapitány. Pedig csak VIII. Henrik idejében 72 000 ember lógattak fel Angliában. A helyzet csak a 20. században változott meg, amikor olyan híresség kerültek akasztófára, mint például megbuktatott állam- vagy kormányfők.

Az akasztás módja is koronként és országonként változott. A középkorban legtöbbször hagyták lassan, kínok között megfulladni az elítéltet, hiszen

Akasztás a középkorban (balra) és az I. világháborúban (lent)

a vonagló, fuldoklástól eltorzult arcú áldozat látványa a népszórakoztatás részét képezte. A fulladás tulajdonképpen a test saját súlya alatt megfeszülő hurok szorítása következtében állt be. Az elrettentést fokozta, ha a holttestet egy vasketrecben kifüggesztve hagyták a szabadban elrohadni.

A legtöbb országban a városkapukon túl, egy dombtetőn ácsolták meg az akasztófát, mint például a Londonhoz közeli Tyburnben. Néhány helyen azonban a városközpontban akasztottak. Az itáliai városállamokban például

Máglyahalál

gyakran használták e célból a híres középületek ablakait, mint például a Mediciek elleni 1478-as merényletkísérlet idején Firenzében. A Hitler elleni sikertelen támadás megszervezőit ugyanakkor a Führer személyes parancsára zongorahúrból készített hurkok segítségével henteskampókra akasztották fel.

A felvilágosodás korában merült fel először a kivégzések humánusabb végrehajtása, ennek érdekében elsőként az Újvilágban használták az akasztásoknál a csapóajtós megoldást. Ennek lényege, hogy a magasból hirtelen lezuhanó test automatikusan eltörte a nyakcsigolyát, így azonnal bekövetkezett a halál. Így végezték ki a Lincoln-gyilkosságba keveredett összeesküvőket, a nürnbergi per vádlottjait vagy 2006-ban Szaddám Husszeint is.

A középkori Európával szemben az Oszmán Birodalomban a fojtás általi halál éppen a legelőkelőbbek, a nagyvezírek és a szultán közvetlen rokonai kiváltsága volt, már amennyiben ezt kiváltságnak lehet nevezni. Ennek megfelelően a kivégzést selyemzsinórral hajtották végre. Egy jelentős csata elvesztése vagy az árulás gyanúja elég lehetett ahhoz, hogy az uralkodó elküldje hóhérait egykori bizalmasához egy levéllel, amelyben csak rövid indoklás állt, hogy az illető milyen főben járó bűnt követett el. Aztán, mielőtt még felfoghatta volna, hogy sorsa beteljesedett, a követek egy vékony, de elszakíthatatlan selyemhurkot vetettek a nyakára, és két oldalról addig húzták, amíg az áldozat meg nem fulladt.

Részben hasonló szokást honosítottak meg a mór megszállás alól felszabaduló Pireneusi-félszigeten a spanyolok is előkelő foglyaikkal szemben. A garrot egy magas háttámlás székhez hasonlítható leginkább, amely azonban hurokban végződött, amelybe az elítélt nyakát helyezték. Miután az illető megcsókolta a feléje nyújtott keresztet, a háta mögött álló hóhér addig csavarta a hurokba helyezett botot, amíg az elítéltből el nem szállt az élet. Így végezte többek között a spanyol konkvisztádorok által legyőzött inka uralkodó, Atahualpa is. A garrot egyik utolsó áldozata a 26 éves katalán anarchista, Salvador Puig Antich volt, akit a francoista rezsim végeztetett ki 1974 márciusában koncepciós vádakkal. Négy évvel később eltörölték a halálbüntetést Spanyolországban.

Tűzhalál

A tűzhalál mindig is a legfájdalmasabb és legelrettentőbb kivégzési módszerek közé tartozott, és már Hammurapi törvénykönyvében is szerepel, egyebek mellett a vérfertőző viszony megtorlására. Nem tudjuk, miként hajtották végre az ítéletet, de a római császárok készséggel vették át ezt a szokást. Nero például előszeretettel végeztetett ki keresztényeket az arénában akképpen, hogy keresztre kötötték, majd felgyújtották őket. Az uruk ellen vádaskodó rabszolgák sorsa is máglyahalál volt.

A középkorban szinte minden állam átvette ezt a kivégzési módszert, amelyet leginkább azok ellen használtak, akiket boszorkányság, eretnekség vagy szodómia vádjában találtak vétkesnek. Tömeges jellegűvé az inkvizíció megjelenésével vált, főként a mediterrán országokban. Az eljárás nagyjából mindenhol ugyanúgy zajlott le. A kordélyon szállított, megszégyenített elítéltet általában a város főterén felállított faoszlophoz kötözték olyan magasságban, hogy mindenki jól láthassa, majd a hóhér meggyújtotta alatta az összehordott ágakat, gallyakat. Amennyiben megbánta bűneit, és hajlandó volt visszatérni a hivatalos egyház kebelére, általában meggyorsították a halálát azzal, hogy a hóhér az utolsó pillanatban eltörte a nyakcsigolyáját, vagy nedves fát égettek alatta, hogy annak sűrű füstje hamar megfojtsa az illetőt.

A renitenseknek azonban nem jutott kegyes halál osztályrészül. A templomosok nagymesterét például – aki a máglyán állva átkozta el a francia királyt és a pápát is, akik ártatlanul küldték őt és társait a halálba – kifejezetten lassan égették meg, miközben izzó parazsat dobáltak a testére. Hasonlóan nem részesült kíméletben a boszor-

kányság vádjával elítélt francia Jeanne d'Arc, aki parasztlányból lett hazáját megmentő hadvezér. Az orleans-i szűz 1431-ben a roueni piactéren felállított máglyán állva kérte, hogy tartsanak elé egy templomi feszületet, miközben meggyújtják alatta a rőzsét. A füstfelhőből aztán még egy utolsó „Jézus" kiáltás hallatszott, mielőtt végleg csend lett. Az inkvizíció hanyatlásával a máglya mint kivégzési eszköz fokozatosan háttérbe szorult, ám egyes országokban a népítélet még ma is alkalmazza különösen kegyetlen formában, amit számtalan, a YouTube-ra feltett videó is megerősít.

Talán még a tűzhalálnál is borzalmasabb módszer volt az élve megfőzés, amelyet szerencsére csak rendkívüli esetekben alkalmaztak. Hivatalosan a legveszélyesebb pénzhamisítók és sorozatgyilkosok esetében jártak el ekképpen, de kevés megtörtént esetről tudunk. 1392-ben például Nürnbergben főztek meg élve egy embert, aki korábban saját anyját erőszakolta és gyilkolta meg, 1687-ben pedig egy brémai pénzhamisítót forró olajba mártottak. A leghíresebb eset azonban VIII. Henrik korában Angliában történt. Richard Roose Rochester püspökének szakácsaként dolgozott. Amikor az otthonában tartott mulatság után az egyházfő több vendége is súlyosan megbetegedett, a szakácsot kínvallatásnak vetették alá. Valószínűleg ennek hatására „bevallotta", hogy hashajtót csempészett a felszolgált ételbe, amit csupán rossz viccnek szánt. A bíróság azonban nem méltányolta a beismerést, és halálra ítélte a tréfás kedvű szakácsot. Egy királyi rendelet alapján ráadásul arra kárhoztatták, hogy egy csiga segítségével eresszék bele az alatta fortyogó, forró vízzel teli üstbe. A szemtanúk szerint velőtrázó üvöltés közepette merült el a lobogó folyadékban, majd amikor kiemelték onnan, szinte magától mállott le a bőre a holttestéről. Ázsiában szójaszószt használtak ehhez a művelethez.

Egyedi és eredeti ötletként valósították meg az ókori Agrigentum türannosza, Phalarisz parancsára az úgynevezett ércbika nevű kivégzőeszközt. A feltaláló ugyanis egy életnagyságú bikaszobrot tákolt össze bronzlemezekből, amelynek a belsejébe zárták be a halálra ítélt bűnelkövetőt. Ezt követően tüzet gyújtottak a szobor alatt, melynek fején speciális fúvókás szerkezetet alakítottak ki. Ennek köszönhetően a szerencsétlen áldozat kiáltozása a bika bőgéséhez hasonlatosan szólt. A sors iróniája, hogy később állítólag a megbuktatott kegyetlen zsarnok is ebben a szerkezetben végezte.

Felnégyelés, megnyúzás

A vérre szomjazó csőcseléknek azonban nem volt mindig elég, ha túl gyorsan bekövetkező, valójában fájdalommentes halált lát. Többek között ezért találtak ki egyre betegebb, egyre szadistább kivégzési módokat, amelyeket rendszerint királygyilkosokon, hazaárulókon, lázadókon alkalmaztak világszerte. Szinte minden államnak voltak „Dózsa Györgyei", akiket a legelképesztőbb módon, minden eszközt bevetve kínoztak halálra, igyekezve mindenkit elriasztani attól a gondolattól, hogy a lázadó nyomdokaiba lépjen.

A legfélelmetesebbnek talán a felkoncolás vagy kibelezés számított, amelyet kifejezetten felségárulókon alkalmaztak. Angliában például elsőként felakasztották az illetőt, de mielőtt még megfulladt volna, levágták a kötélről, majd egy hosszú metszést ejtettek a hasfalán, amelyen keresztül kiemelték a beleit, és a szeme láttára tűzre vetették. Az elítélt sok esetben eddigre már elájult a sokktól, de a hóhéroktól elvárták, hogy úgy vágják darabokra, hogy csak lassan szenvedjen ki. Kevesebb országban alkalmazták, de annál

Felnégyelés a középkorban (jobbra)
Karóba húzás (lent)

Kerékbe törés és megfőzés a középkorban

nagyobb sikernek örvendett a kettéfűrészelés. Ilyenkor az áldozatot fejjel lefelé akasztották fel két oszlopra a lábainál fogva. Aztán a hóhérok az ágyékánál kezdték el kettéfűrészelni teljes hosszában, lefelé haladva. A szerencsétlen sokáig az eszméletét sem veszítette el, hiszen ebben a testhelyzetben az agya bőven kapott vérutánpótlást. Semmivel sem voltak szerencsésebbek azok, akiket felnégyelésre ítéltek, majd testrészeiket különböző helyeken tették közszemlére, mint például a pogány magyar vezér, Koppány esetében.

Az élve megnyúzás szintén a legbrutálisabb kivégzési módok közé tartozott, hiszen úgy okoztak vele elviselhetetlen szenvedést, hogy közben nem érintettek létfontosságú szervet. A sokk és a vérveszteség, valamint a hamar fellépő fertőzések következtében a halál így is néhány nap alatt beállt. Már Aszszíriában ismerték ezt a büntetési formát, de a történelemből kevés olyan személyről tudunk, akin alkalmazták is. Közéjük tartozott Pierre Basile, aki egy csatában halálosan megsebesítette II. (Oroszlánszívű) Richárdot. Az angol király ugyan lovagiasan megígérte, hogy nem fognak bosszút állni rajta, barátai azonban elfogták és élve megnyúzatták a katonát. Kevesen tudják, de I. (Nagy) Péter cár annyira utálta saját fiát, hogy többször is megkínoztatta. Amikor aztán szíjat hasítottak a fiú hátából, azt már nem élte túl.

Kerékbe törés, karóba húzás

Sokaknak már a kerékbe törés szó hallatán is a hideg futkos a hátukon, hiszen a kifejezés jól szemlélteti, hogyan is végezte az, akit erre a sorsra ítéltek. Az illetőt kifeszített karokkal és lábakkal, rendszerint háttal kötözték egy ember nagyságú kocsikerékhez, majd a hóhér adott jelre egy hatalmas doronggal hatalmas ütéseket mért a küllők közötti részen a végtagjaira. Persze módszeresen, kívülről befelé haladva törte el a csontokat, hogy minél tovább tartson az illető szenvedése. Aki idő előtt elájult a fájdalomtól, azt természetesen fellocsolták, mielőtt folytatták volna az eljárást. Az utolsó kegyelemütéssel rendszerint a gerincet törték el, de a holttestet általában a keréken hagyták a hollók és varjak martalékául. A kerékbe törés gyakorlata a 16. században élte virágkorát, de Hessen-Kasselben egészen 1841-ig használatban volt.

Nem kevésbé félelmetes végrehajtási mód volt a karóba húzás, amelynek eredete szintén az ókorig nyúlik vissza. Az asszírokon keresztül jutott el Perzsiába, ahol bevett gyakorlatnak számított. Később meghonosodott a legtöbb észak-afrikai törzsnél és az Oszmán Birodalomban is. Innen terjedt el Kelet-Európában, majd a kontinens nyugati államaiban. Különösen az államellenes cselekedetek elkövetőivel szemben alkalmazták, de akár tömegesen, a katonai fegyelem megsértése miatt is. Végrehajtása azonban nagy szakértelmet kívánt. A néhány méter hosszú, legallyazott, kihegyezett karót ugyanis úgy kellett az elítélt végbélnyílásán át a gerincoszlopa mentén átütögetni, hogy közben ne sértsen létfontosságú szervet. A művelet akkor ért

véget, amikor a karó hegye a lapocka táján átszakította a bőrt, és újból napvilágra került. Ekkor az ordítozó-kapálózó delikvenssel együtt felállították és közszemlére tették.

III. (Karóbahúzó) Vlad, Havasalföld fejedelme egyenesen vadászott az olyan hóhérokra, akik sebészi pontossággal oldották meg a feladatukat, és a karó végét beolajozták, hogy ezzel is meghosszabbítsák az illető agóniáját. Néhányan akár 2-3 napig is életben maradtak, míg végül a kiszáradás, a vérmérgezés és a sokk végzett velük. Vlad egy alkalommal 20 000 török hadifoglyot húzatott karóba, majd a látványban gyönyörködve közöttük reggelizett. Amikor német vendége a hullák bűzére panaszkodott, rögtön őt is karóba húzatta, majd megkérdezte tőle, hogy vajon érzi-e még sorstársai szagát.

De nem minden kivégzési mód volt ennyire elterjedt, ismerünk néhány helyi specialitást is. A vikingek alkalmazták a vérző sas nevű eljárást, amelynek során a hasra fektetett áldozat bordáit egy bárddal átvágták a gerince mentén, aztán kifeszítették azokat, hogy szárnyakat mintázzanak. Nem kevésbé borzasztó a kínai „ezer vágás" nevű módszer, amelyet egészen 1905-ös betiltásáig alkalmaztak és számos korabeli fényképen megörökítettek. A halálraítéltet egy oszlophoz kötötték, majd hóhérjai borotvaéles késekkel apró húsdarabokat metszettek le a testéről. Mindeközben ügyeltek arra, hogy minél több vágást ejthessenek, mielőtt az illető eszméletét veszti. Rendszerint a végtagoknál és a mellbimbókkal kezdték, és a szívet hagyták utoljára. Mentségükre legyen mondva, általában csak szülőgyilkosság és árulás esetén alkalmazták.

Lefejezés

Az eddig tárgyalt kivégzési módok alkalmazása során a nézőközönség aligalig láthatott vért, márpedig a halálhörgésen túl éppen ennek lehetett a legdrámaibb és ezzel a legelrettentőbb hatása a nézőközönségre. Így nem is meglepő, hogy a test legváltozatosabb formában történő megcsonkítását előszeretettel alkalmazták azokban a korokban, amikor az erőszak szinte mindennapos volt, és csak ilyen brutális eszközökkel lehetett elejét venni a teljes anarchiának.

A halál mindenki számára legnyilvánvalóbb módon akkor következik be, amikor a fejet elválasztják a törzstől. Ezért nem csoda, hogy a lefejezés gyakorlata szinte a civilizáció kezdete óta létezik. Csupán a művelet elvégzéséhez alkalmazott eszközök változtak az évszázadok során a különböző geopolitikai régiókban. A legelterjedtebbek természetesen a súlyos és éles pengével ellátott fém vágóeszközök voltak, amelyekkel egy csapásra le lehetett vágni az illető fejét. Ebben a kiváltságban amúgy is általában csak az előkelő származású elítéltek részesülhettek.

A középkori Európában kezdetben inkább fejszéket, bárdokat alkalmaztak oly módon, hogy a bakó letérdepeltette maga elé a bekötött szemű áldozatot, akinek a fejét egy megfelelően kialakított tönkre kellett hajtania és úgy várnia a halálos csapást. Ez nyilvánvalóan erős pszichikai megterhelést jelenthetett mind az elítélt, mind a hóhér számára. Nem egy olyan esetet jegyeztek fel, amikor a rego kezű bakó többször is elvétette a célpontot, és a kivégzés végül brutális mészárosmunkába torkollott. Gondoljunk csak Stuart Mária esetére, akinek a hóhér kétszer is a vállára sújtott, mielőtt el tudta volna választani a fejét a testétől.

Fővétel térdelve, ülve

vezetését. A végül róla elnevezett guillotine két függőleges oszlopból állt, amelyek között egy ferde élű, élesre fent, súlyos bárd csapódott le az alája fektetett elítélt nyakára. A nyaktiló első áldozatai között szerepelt XVI. Lajos király, aki meglepően bátran viselkedett a vérpadon. Csak a forradalom öt éve alatt 13 000 embert fejeztek le ezzel az eszközzel, amelyet Franciaországban egészen 1977-ig használtak, ahogy a hitleri Németországban is ismerték.

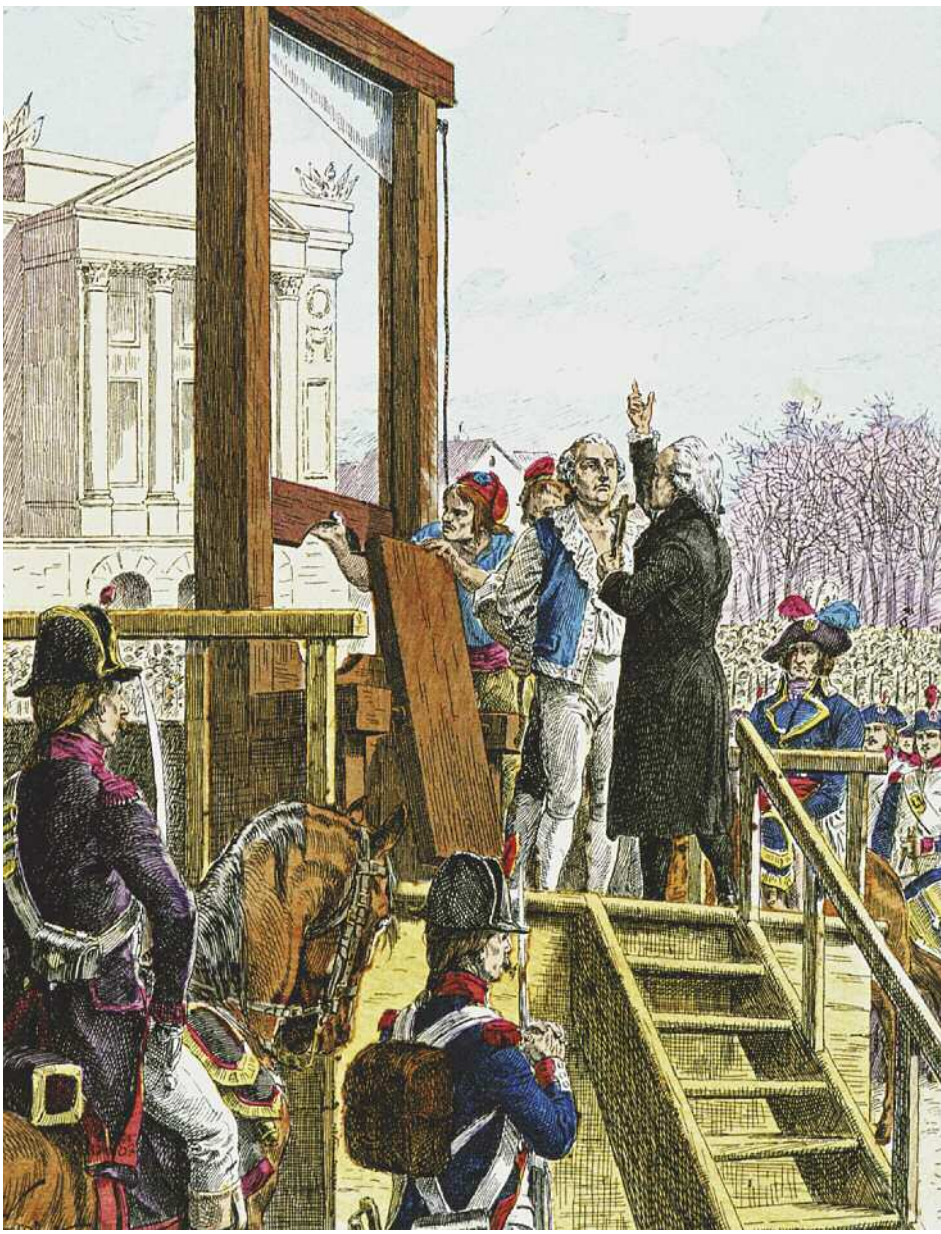
Ma az egyetlen állam, ahol törvényesen hajtanak végre nyilvános lefejezéseket, Szaúd-Arábia. Az egyik leggazda-

Lefejezés Japánban (balra)
A guillotine. XVI. Lajos francia király kivégzése (lent)

A 16. században a bárdot lassanként a kétélű, súlyos kardok, azaz a pallosok váltották fel. VIII. Henrik például korábbi felesége, Boleyn Anna lefejezéséhez profi hóhért hívatott a franciaországi Saint-Omerből, aki már az újmódi pallossal dolgozott. Jean Rombaud ráadásul igyekezett kíméletesen bánni a hölggyel, ezért azzal terelte el a figyelmét, hogy megkérdezte a segédjét, hol van a kardja. Közben észrevétlenül az asszony mögé lopózott, és egyetlen csapással végzett vele. A 17. században a tönköt is egyre több helyen váltotta fel a speciálisan kialakított kivégzőszék, amelyre olyan szorosan odakötözték az elítéltet, hogy mozdulni se tudjon.

A felvilágosodás természetesen a lefejezés terén is reformokat hozott, hiszen egyre többen követelték emberségesebb kivégzési mód bevezetését. A nyaktilónak nevezett elmés szerkezetet már 16. században is alkalmazták Angliában és Itáliában. Ez adta az ötletet Joseph-Ignace Guillotin francia orvosnak, aki a francia Nemzetgyűlésben szorgalmazta ezen eszköz franciaországi be-

Sortűz. Diverzáns kivégzése az I. világháborúban

gabb olajnagyhatalomban a nyílt utcán, egy éles karddal hajtják végre a kivégzéseket. Amikor 1975-ben Fejszál királyt saját unokaöccse agyonlőtte egy fogadáson, neki sem kegyelmeztek. Egyetlen kiváltsága az volt, hogy a kard, amellyel fejét vették, színaranyból készült.

Sortűz, tarkólövés

Értelemszerűen a lőfegyverek megjelenése előtt nem ismerték ezt a – leginkább a hadsereg által használt – kivégzési módszert, ám bizonyos szempontból ide sorolható a lenyilazás is, amelyet főként az ázsiai nomád népek és az indiánok, de némely esetben a japánok is alkalmaztak.

A tűzfegyverek általi kivégzés persze sokkal inkább elterjedt a világban, bár meglepő módon csak az első puskák feltalálása után háromszáz évvel, a napóleoni háborúk alatt vezették be. Kezdetben kizárólag a haditörvényszék hozott golyó által végrehajtandó halálos ítéleteket katonák esetében, így büntetve a fegyelemsértést, árulást vagy szökést. Ennek természetesen praktikus okai voltak, hiszen a csatamezőn csak gyors megtorlással lehetett elejét venni például a fejvesztett menekülésnek. Ráadásul azzal, hogy a fegyelemsértő katonát kivégzőosztag elé állították, azt is elkerülhették, hogy egykori bajtársai a gyilkosának érezzék magukat, hiszen nem lehetett tudni, melyikük golyója végzett vele. Ezt a módszert később úgy fejlesztették tovább, hogy az egyik puska csupán vaktölténnyel volt megtöltve, így mindenki azt gondolhatta, az ő kezéhez nem biztos, hogy vér tapad.

A kivégzőosztagot a párizsi kommün alatt használták elsőként polgári személyeken, hiszen annak idején ez volt az egyik leggyorsabb módja a tömeges kivégzéseknek. Az azt követő másfél évszázadban főként háborús

Ágyúk elé kötözött felkelők Brit-Indiában

bűncselekmények, népirtások, hadifoglyok kivégzése esetén találkozunk vele és sokkal tömegesebb méretekben, mint korábban bármikor. Az elítéltek túlnyomó többsége a névtelenség homályába vész ugyan, de mindenki hallott már Batthyány Lajos miniszterelnök, a híres francia kémnő, Mata Hari vagy a román kommunista diktátor, Nicolae Ceaușescu és felesége haláláról, akikkel szintén sortűz végzett.

A kivégzőosztagokról időközben majdnem mindenhol áttértek a pisztollyal elvégzett tarkólövésre, amely jóval gyorsabb és hatékonyabb módszernek bizonyult. Elsőként a Szovjetunióban használták tömeges méretekben. Gondoljunk csak például a katyni mészárlásra, amelynek során Sztálin parancsára 23 000 lengyel hadifoglyot lőttek fejbe a Szmolenszk környéki erdőkben. A „generalisszimusz" negyed évszázados „uralkodása" során több százezer halálos ítéletet hagyott jóvá. Kedvenc hóhérja Vaszilij Blohin vezérőrnagy volt, aki óvatos becslések szerint is mintegy 10 000 embert lőtt fejbe saját kezűleg, köztük egykori bajtársait, Zinovjevet, Kamenyevet, illetve Jagoda és Jezsov belügyi népbiztosokat. A szadista tiszt hatalmas bőrkesztyűben és bőrköténben végezte munkáját, nehogy bepiszkolja az egyenruháját. Kínában a mai napig is mintegy ezer kivégzésre kerül sor évente, amelyeket sok esetben nyilvánosan hajtanak végre, szintén egyetlen tarkólövéssel.

Az előbbieknél jóval brutálisabb, de éppen ezért elrettentőbb volt az a módszer, amelyet leginkább a brit hadsereg alkalmazott a 19. században az általa uralt gyarmatokon a lázadókkal szemben. Ahogy egy korabeli újságíró fogalmazott: *„A foglyot egy megtöltött ágyú csöve elé kötözték, majd elsütötték azt. A szerencsétlen ember véres testrészei úgy repültek szerteszéjjel, mint a megriasztott madarak."* Az 1857-es indiai szipojfelkelés során több száz lázadót végeztek ki hasonló módon, amely ugyan gyors és kíméletes halál lehetett, de rendkívül brutális és megalázó egy olyan nép számára, amelynél a halottkultusz oly nagy jelentőséggel bír.

Sortüzesdit játszó gyerekek a spanyol polgárháborúban

Villamosszék

Az emberi jogok egyre szélesebb védelme tette szükségessé a 20. században, hogy az Egyesült Államokban olyan, a korábbiaknál humánusabb kivégzési módszereket fejlesszenek ki, amelyek viszonylag gyorsan és fájdalommentesen okozzák az elítélt halálát. A villamosszék ötlete már az elektromosság felfedezésekor felmerült, majd valóságos verseny indult meg a kifejlesztéséért és szabadalmaztatásáért Thomas A. Edison és konkurense, George Westinghouse között.

A forradalmian új eszközzel 1890 nyarán történt az első kivégzés, melynek során egy William Kemmler nevű gyilkost szíjaztak a székbe a New York állambeli Auburn állami börtönében. Simára borotvált koponyája és az elektromos sisak közé a jobb vezetés érdekében nedves szivacsot helyeztek, testéhez pedig elektródákat rögzítettek. A generátort ezervoltos árammal töltötték fel, amelyről úgy vélték, azonnali szívleállást okoz. Ám amikor a hóhér meghúzta a kart, még a Kemmler arcára helyezett maszkon keresztül is látni lehetett, milyen kínokat áll ki. Teste iszonyatosan rázkódott, füléből és orrából vér szivárgott, mindenütt égett szag terjengett, és a fickó csak mintegy nyolcperces agónia után szenvedett ki.

A kudarc ellenére a villamosszéket hamarosan húsz amerikai államban vezették be, és csak a közelmúltban váltotta le teljesen a méreginjekció alkalmazása, amely mára szinte már teljesen gépesített formában történik. Az elítéltet egy ágyhoz szíjazzák, majd könyökhajlatnál a vénába szúrják az automatizált tűt, amely gombnyomásra kezdi meg a mérgek szervezetbe juttatását. Az első lépésben nátrium-pentotált kap az elítélt, amitől kómába esik. Ezt követően pancuronium-bromidot adagolnak hozzá, amely az izmokat bénítja meg, így leáll a légzés. Végül kálium-klorid koktél következik, amely a szívet állítja le, így a keringés összeomlását okozza. Ma már sokan vitatják ennek a módszernek a létjogosultságát is.

A gázzal történő kivégzés ötlete a közhiedelemmel szemben nem a náciktól származik, hanem az egyesült államokbeli Nevada állam törvényhatóságától, amely így kívánt kegyes halált biztosítani az elítélteknek. Később több állam is átvette a módszert, de ma már csak ritkán alkalmazzák. A leggyakrabban felhasznált gázok a hidrogén-cianid, szén-dioxid és a szén-monoxid. Az eljárás során az elítéltet egy légmentesen záródó kamrában egy székhez szíjazzák, majd az arcára maszkot rögzítenek, amelyen keresztül a gázt adagolják. A halál 9-10 perc alatt következik be.

A 19. század végén kezdték el a „humánusabb” kivégzési módszer bevezetését...

Végezetül álljon itt egy eset, amely főszereplőjének alaposan kijutott a „jóból”. Peter Niers német bandität 1581-ben sorozatgyilkosság vádjával vonták felelősségre, és kivégzése három napon keresztül zajlott. Elsőként vastag bőrcsíkokat metszettek ki a hátából, és a sebre forró olajat öntöttek. Második nap a lábait égették meg izzó szén fölött. Végül az utolsó napon kerékbe törték összesen 42 ütéssel. Ekkor állítólag még mindig életben volt, így végül felnégyelték és a testrészeit több helyen kifüggesztették. A nyilvános kivégzéseket a rettenet színházaként is szokták emlegetni. Vajon eljön-e az az idő a világon, amikor a vérpadok helyett már csak színpadokat ácsolnak?

Tudjon meg még többet a történelemről!

Olvassa a Rubicont minden hónapban!

Előfizetőinknek 2 szám ajándék: 10-et fizet, 12-t kap!

Egyenként is megvásárolható példányok

2004/4	Bibó István, a nemzet lelkiismerete	448 Ft ☐
2004/8–9	60-as évek	699 Ft ☐
2004/10	IV. Károly	448 Ft ☐
2004/12	Az Andrássyak világa	448 Ft ☐
2006/2–3	Háború a modern korban	789 Ft ☐
2006/7	Terrorbombázások – Tortúra	545 Ft ☐
2006/8	Che Guevara – Keresztesek	545 Ft ☐
2007/3	Állambiztonság – Titkosszolgálat	595 Ft ☐
2007/6–7	A magyar bor századai	889 Ft ☐
2007/8	A 20. századi nő	595 Ft ☐
2007/9	Személyi kultuszok	595 Ft ☐
2007/10	Horthy Miklós kultusza	595 Ft ☐
2007/1 különszám	AVO–AVH–III/III	595 Ft ☐
2008/1	Emigrációk	595 Ft ☐
2008/2–3	Reform, modernizáció	595 Ft ☐
2008/4	Szlovákia + Híres asszonyok	595 Ft ☐
2008/5	A repülés úttörői + Edvard Beneš	595 Ft ☐
2008/6	Ókori olimpiák + Katyn	595 Ft ☐
2008/7–8	Fekete krónika	895 Ft ☐
2008/9	Fekete-fehér Amerika	595 Ft ☐
2008/10	A doni kálvária + '68 világa	595 Ft ☐
2008/1 különszám	Titokzatos ókor	595 Ft ☐
2009/1–2	Magyar jobboldali hagyomány	895 Ft ☐
2009/3	A királysíroktól a 301-es parcelláig	595 Ft ☐
2009/4	Amiről a címerek mesélnek	595 Ft ☐
2009/5	Délvidéki tragédia	595 Ft ☐
2009/6	Út a háborúhoz	595 Ft ☐
2009/7–8	Vadászat Magyarországon	895 Ft ☐
2009/9	A téli háború – Kálvin és a reformáció	595 Ft ☐
2009/10	Egyenruha-történet – Középkori magyar királynék	595 Ft ☐
2009/11	Középkor	595 Ft ☐
2010/1	A csendőrség története 1881–1945	645 Ft ☐
2010/2	Szabadkőművesek	645 Ft ☐
2010/3	Szélsőjobboldali radikalizmusok	645 Ft ☐
2010/6	Kitelepítések – Ki volt Biszku Béla?	645 Ft ☐
2010/7	A szex és erotika kultúrtörténete	645 Ft ☐
2010/8	Sikertörténetek a 19. században	645 Ft ☐
2010/9	1956-os sortüzek – Kulákok	645 Ft ☐
2010/10	Hitler és Sztálin tábornokai – Károlyi Mihály	645 Ft ☐
2010/1 különszám	Trianon és a revízió	645 Ft ☐
2010/2 különszám	Ormos 80	645 Ft ☐
2011/1	A Szent Korona viszontagságai	645 Ft ☐
2011/2	Vörös terror, fehér terror	645 Ft ☐
2011/3–4	A 19. század – Bethlenek	995 Ft ☐
2011/5	Weimar arcai – Megszállások	645 Ft ☐
2011/6	A Hitler–Sztálin paktum	645 Ft ☐
2011/7	Háborús bűnösök	645 Ft ☐
2011/8	Királykérdés Magyarországon	645 Ft ☐
2011/9–10	Bethlen István	995 Ft ☐
2011/11	Az avarok	645 Ft ☐
2011/12	Gulag	645 Ft ☐
2011/1 különszám	Dicsőséges dinasztia: Árpád-ház	645 Ft ☐
2011/2 különszám	Náci örökség	645 Ft ☐
2011/3 különszám	Magyar középkor	645 Ft ☐
2012/1–2	Magyarország a mérlegen	995 Ft ☐
2012/3	Kitörés	645 Ft ☐
2012/6	Adók és adófizetők – Hitler stílusa	645 Ft ☐
2012/7	Újkori olimpiák – Lovagok világa	645 Ft ☐
2012/8	Horthy István halála – Kádár arcai	645 Ft ☐
2012/9–10	Klebelsberg – Aktuális Horthy kép	995 Ft ☐
2012/11	Volksbund kontra Hűségmozgalom	645 Ft ☐
2012/12	Sztálin – Nagy perek – A „Kossuth címer"	645 Ft ☐
2012/1 különszám	Boszorkányság	645 Ft ☐
2012/2 különszám	A Magyar nemesség	645 Ft ☐
2013/1	Híres merényletek – Gestapo	695 Ft ☐
2013/2–3	Nagy Szulejmán – Pápák és a Pápaválasztás	995 Ft ☐
2013/4	Mozaikok az európai zsidóság történetéből	695 Ft ☐
2013/5	Horthy Istvánné – Grófok, hercegek, bárók	695 Ft ☐
2013/6	Szent István nyomában – Fehérvár	695 Ft ☐
2013/7	Bethlen Gábor – Kis magyar lótörténelem	695 Ft ☐
2013/8	A mohácsi csata – II. Lajos kontra Szulejmán	695 Ft ☐
2013/9–10	Napoleon – A hatalom és a szélsőjobb a Horthy-korban	995 Ft ☐
2013/11	Hősök tere – Nemzet és emlékezet	695 Ft ☐
2013/12	A Bethlen-korszak	695 Ft ☐
2013/1 különszám	A borgiák – Firenze és a Mediciek	695 Ft ☐
2013/2 különszám	Mi történt Mohács után?	695 Ft ☐
2014/1	A székelység története	695 Ft ☐
2014/2	Zrínyiek	695 Ft ☐
2014/3	Dózsa György, 1514 – Megszállás, 1944	695 Ft ☐
2014/4–5	Seuzo-kincs – Az I. világháború	995 Ft ☐
2014/6	A béke kálváriútján – Apponyi Albert gróf	695 Ft ☐
2014/7	Egy magyar mítosz – Az aranycsapat	695 Ft ☐
2014/8	Sopron – A hűség városa	695 Ft ☐
2014/9	Isonzó – Doberdó – Caporetto	695 Ft ☐
2014/10	Az Oszmán Birodalom	695 Ft ☐
2014/11	A kiugrási kísérlet	695 Ft ☐
2014/12	Magyar béketörekvések – Szent-Györgyi Albert	695 Ft ☐
2014/1 különszám	Európa	695 Ft ☐
2015/1	A nagy háború, 1914–1918	695 Ft ☐
2015/2	Iszlám radikalizmus – Vitriolos karikatúrák	695 Ft ☐
2015/3	Haditengerészet	695 Ft ☐
2015/4	1945, egy végzetes év – Hóman Bálint	695 Ft ☐
2015/5–6	Örmény genocídium 1915 – Német kapituláció 1945	995 Ft ☐
2015/7	Petőfi élete és halála	695 Ft ☐
2015/8	Női szerepek a történelemben	695 Ft ☐
2015/9	A Nádasdyak – Málenkij Robot	695 Ft ☐
2015/10	Koncepciós perek	695 Ft ☐
2015/11	Gróf Tisza István	695 Ft ☐
2015/12	Koronás fők	695 Ft ☐
2016/1	Migráció	695 Ft ☐
2016/2	Széll Kálmán	695 Ft ☐
2016/3	A Mein Kapf és a Hitler mítosz	695 Ft ☐
2016/4	Mátyás király	695 Ft ☐
2016/5–6	Teleki Pál – Báthori István – GULAG	995 Ft ☐
2016/7	Honfoglalók	695 Ft ☐
2016/8	Verdun, 1916	695 Ft ☐
2016/9	Széchenyi István – a legnagyobb magyar	695 Ft ☐
2016/10–11	1956–2016 – Végzetes sorsok	995 Ft ☐
2016/12	Amerikai elnökök – 1789–2016	695 Ft ☐
2017/1–2	Koronázások Magyarországon 1526–1916	995 Ft ☐
2017/3	A GULAG szomorú világa – Olofsson Placid atya	695 Ft ☐
2017/4	Mindszenthy – Kádár	695 Ft ☐
2017/1 különszám	SISI – Erzsébet a magyarok királynéja	695 Ft ☐
2017/5	Kállay Miklós	695 Ft ☐
2017/6	Jászok és kunok	695 Ft ☐
2017/7–8	Trianon – 1920	995 Ft ☐
2017/9	Szent László	995 Ft ☐
2017/10	Forradalmak	995 Ft ☐
2017/11	Görög mitológia	995 Ft ☐

EGYÉVES ELŐFIZETÉS DÍJ | 2018/1-től 1 év (12 szám) 6950 Ft

Megrendelem
a Rubicon következő egy évben megjelenő számait ○
A régi számokat tartalmazó egységcsomagok közül kedvezményes áron megrendelem:

2007-es évfolyam (12 szám)* – 4500 Ft ○
2008-as évfolyam (11 szám) – 4500 Ft ○
2009-as évfolyam (11 szám) – 4800 Ft ○
2010-es évfolyam (12 szám) – 5000 Ft ○
2011-es évfolyam (15 szám) – 6000 Ft ○
2012-es évfolyam (14 szám) – 6000 Ft ○
2013-es évfolyam (14 szám) – 6000 Ft ○
2014-es évfolyam (13 szám) – 6000 Ft ○
2015-ös évfolyam (12 szám) – 6000 Ft ○
2016-os évfolyam (12 szám) – 6500 Ft ○

Új előfizetőinknek postaköltséget nem számítunk fel. Előfizetés nélkül a régi évfolyamokat 500 Ft egyszeri postaköltséggel postázzuk.
A fent feltüntetett folyóiratszámaink egyenként is megrendelhetők.

NÉV

INTÉZMÉNY
(KÖZÜLETI MEGRENDELÉS ESETÉN)

CÍM / TELEPÜLÉS: ☐☐☐☐

UTCA:

HÁZSZÁM / EMELET, AJTÓ: TELEFONSZÁM:

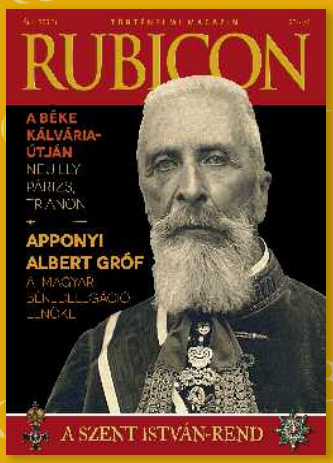
E-MAIL:

OLVASHATÓ ALÁÍRÁS

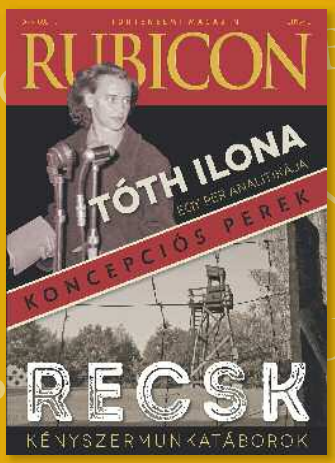
Adja le megrendelését e-mailben: rubicon@t-online.hu | Rendelhet interneten: www.rubicon.hu
Vagy postai úton: Rubicon szerkesztősége (1161 Budapest, Sándor utca 60.). A megrendeléseket fénymásolva vagy kézírással is elfogadjuk.

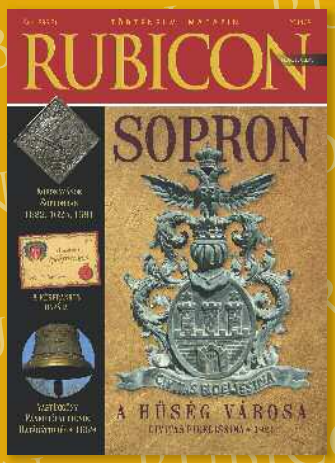
2016/10–11.

2016/9.

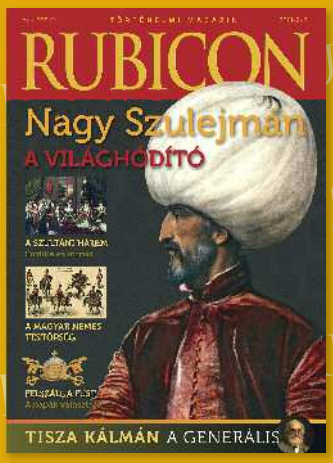

2015/10.

2014/8.

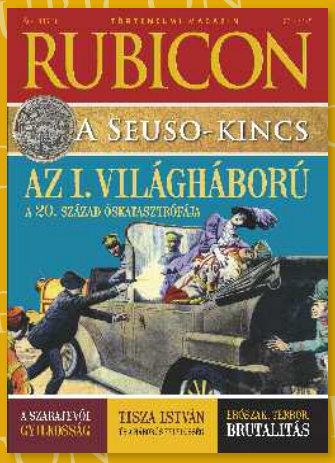
Sikerszámaink!

2013/2–3.

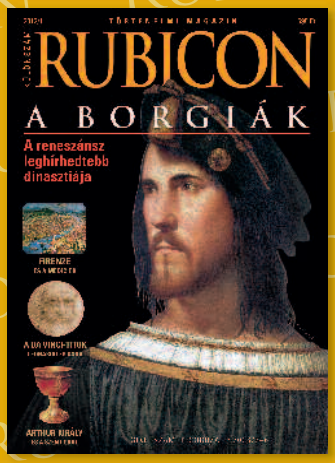
2014/10.

2014/4–5.

2016/7.

2013/1. különszám

2014/6.

2017/1–2.

2012/1. különszám

Luther Márton 1526-ban
Lucas Cranach festménye

RUBICON-MEGRENDELÉS: www.rubicon.hu

Emberi Erőforrások Minisztériuma

E számunk
az Emberi Erőforrások Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával készült.

Nemzeti Kulturális Alap

17012
9 770865 634092